

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΝΟΜΙΜΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΗΣ ΓΝΩΜΗΣ»

Τίποτα δεν είναι ευκολότερο να συλλάβει και συνεπώς δυσκολότερο να αναλύσει κάποιος απ' ό,τι μια έννοια τόσο γνωστή όσο η έννοια της «κοινής γνώμης». Παρουσιάζεται με την ταυτοχρόνως οικεία και λόγια μορφή που της έχουν προσδώσει τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων, οι πολιτολόγοι, ο τύπος και ο πολιτικός περίγυρος, και αποτελεί τρόπον τινά μέρος των στοιχειωδών μορφών αντίληψης ή των άμεσων δεδομένων της πολιτικής συνείδησης. Κι αν σήμερα δεν αμφισβητείται πλέον η ύπαρξή της, ούτε ακόμα τα πλέον κατάλληλα μέσα για τη μέτρησή της, τούτο οφείλεται στο ότι τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων έχουν επεξεργαστεί εδώ και μια τριακονταετία μια τεχνική και μια τεχνογνωσία φαινομενικά αδιαμφισβήτητες, με αποτέλεσμα να τη συλλαμβάνουν μ' έναν τρόπο που εμφανίζεται ως αντικειμενικός και ακριβής. Κι αν η «κοινή γνώμη» δεν προβλέπεται ως τέτοια από κανένα σύνταγμα, είναι ωστόσο στενά συνυφασμένη με τα καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, και τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων φτάνουν, φυσικώ τω τρόπω, να εξάγουν την εμπειρία τους στις χώρες του Τρίτου Κόσμου (κυρίως την Αφρική) καθώς και στα αυταρχικά καθεστώτα που εκδημοκρατίζονται (Σοβιετική Ένωση, Πολωνία κτλ.). Στη Γαλλία ένας νόμος (της 19ης Ιουλίου 1977) έχει μάλιστα έμμεσα επικυρώσει την επιστημονική αυθεντία των ινστιτούτων δημοσκοπήσεων, δημιουργώντας μια επιτροπή δημοσκοπήσεων αποτελούμενη από ανώτατους αξιωματούχους, προερχόμενους από το Συμβούλιο του Κράτους, το Εφετείο και το Ελεγκτικό Συνέδριο, που είναι επιφορτισμένη με το να επιβλέπει αν τηρούνται οι στοιχειώδεις δεοντολογικοί κανόνες, τους οποίους το ίδιο το επάγγελμα είχε άλλωστε επεξεργαστεί από νωρίς (ο «διεθνής κώδικας νομίμων πρακτικών ως προς τις μελέτες αγοράς και γνώμης», καταρτισμένος ήδη από το 1948), ούτως ώστε τα αποτελέσματα αυτών των δημοσκοπήσεων, που δεν

είναι άμοιρα πολιτικών επιπτώσεων, να είναι υπεράνω πάσης υποψίας (στην ουσία επρόκειτο για την παρεμπόδιση ψευδο-δημοσκοπήσεων ή δημοσκοπήσεων που πραγματοποιούνται σε συνθήκες «ελαττωματικής» δειγματοληψίας, με σκοπό τη διέγερση «παθών»). Άλλωστε, ήδη από το 1945, το γαλλικό ινστιτούτο κοινής γνώμης (IFOP), με την παρακίνηση του Jean Stoetzel, είχε γνωστοποιήσει τη βούλησή του να παραγάγει τόσο επιστημονικό όσο και εμπορικό έργο, προβαίνοντας στην έκδοση ενός περιοδικού (των *Sondages*, που κυκλοφορούσε από το 1939 έως το 1978) αφιερωμένου στην παρουσίαση και στο σχολιασμό των αποτελεσμάτων των ερευνών που θεωρούσαν ως τις πλέον ενδιαφέρουσες και τις οποίες έθεταν κατ' αυτό τον τρόπο στη διάθεση του ενδιαφερόμενου κοινού. Αρχής γενομένης από το 1984, η *Sofres* πήρε τη σκυτάλη, εκδίδοντας ανά έτος ένα *Etat de l'opinion*, όπου συγκεντρώνει τις δημοσκοπήσεις που θεωρεί ως τις πλέον ενδιαφέρουσες και τις συνοδεύει με το σχολιασμό πολιτολόγων, δημοσιογράφων, ακόμη και πολιτικών. Παρ' ότι η αφθονία των δημοσκοπήσεων που δημοσιεύονται σήμερα από το σύνολο του τύπου ενδέχεται να δημιουργεί, περιοδικά, σε κάποιους δημοσιογράφους μια ορισμένη ενόχληση απέναντι σε μια πρακτική που οι ίδιοι έχουν συμβάλει στην ανάπτυξή της, ωστόσο οι μόνες ενστάσεις επιστημονικής τάξης που εξακολουθούν να εγείρονται από τους ειδήμονες και τους χρήστες αυτής της τεχνικής (πολιτολόγους και δημοσκόπους) αφορούν μόνο κάποια λεπτομερειακά σημεία (κακή διαμόρφωση του δείγματος, αμφισβητήσιμο «συντελεστή διόρθωσης» κτλ.) και όχι την ίδια την αρχή βάσει της οποίας διεξάγονται τέτοιου είδους έρευνες. Όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους οικονομικούς δείκτες, αυτά τα ινστιτούτα παρακολουθούν, ανά εβδομάδα, τις εξελίξεις της «κοινής» γνώμης γύρω από τα μεγάλα προβλήματα της επικαιρότητας, καθώς και τη δημοτικότητα των σημαντικότερων πολιτικών ηγετών. Εν ολίγοις, η «κοινή» γνώμη, όπως τη μετρούν τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων, έχει γίνει πλέον κοινωνικός θεσμός.

Μπορεί λοιπόν τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων να κατόρθωσαν μ' αυτό τον τρόπο να επιβάλουν στο δημοσιογραφικό και το πολιτικό πεδίο, και, ως εκ τούτου, πολύ πέρα από αυτό, το γεγονός ότι η κοινή γνώμη μπορεί να αναχθεί σε αυτό που μετρούν τα εν λόγω ινστιτούτα, εντούτοις παρατηρούμε ότι ένας ορισμένος αριθμός ειδημόνων των κοινωνικών επιστημών, με την κυριολεκτική έννοια του όρου, εξακολουθεί να αντιστέκεται γενναία: οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι καταδεικνύουν την αρχαιότητα αυτής της έννοιας και υπενθυμίζουν ότι πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα φανταστικό, ιδανικό και ουτοπικό αντικείμενο αναφοράς, που ουσιαστικά λειτουργεί ως νομιμοποιητική αρχή των πολιτικών λόγων και πράξεων. Με

άλλα λόγια, τα πάντα μάς κάνουν να σκεφτούμε ότι η κοινή γνώμη δεν είναι παρά το προϊόν της συνάντησης μιας παραδοσιακής πολιτικής φαντασίωσης —το να βάλουμε να μιλήσει ο λαός, σε καθεστώς όπου αυτός ο λαός υποτίθεται ότι αποτελεί την πηγή της νομιμότητας της εξουσίας— με μια σύγχρονη κοινωνική τεχνολογία — τη δημοσκοπήση, το κλειστό ερωτηματολόγιο και τη σχεδόν αυτοστιγμαί ανάλυσή του με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Η κοινωνική γένεση της «κοινής γνώμης»

Άλλωστε, αρκεί να διαβάσουμε τα σύγχρονά μας λεξικά, τα οποία συσσωρεύουν σαν γεωλογικές διαστρωματώσεις όλες τις ιστορικά συγκροτημένες σημασίες, για να δούμε την ποικιλία των σημασιών που μπορεί να έχει σήμερα η έννοια της «γνώμης» και για να αναρωτηθούμε ταυτόχρονα ποιον άραγε τύπο γνώμης διατείνονται πως συλλαμβάνουν και μετρούν τα επιστημονικά ινστιτούτα δημοσκοπήσεων. Μάλιστα, κατά το λεξικό *Robert*, για παράδειγμα, η έννοια «γνώμη» ενδέχεται να υποδηλώνει το αποτέλεσμα μιας βέβαιης ατομικής κρίσης (οπότε είναι συνώνυμη με τα «εκτίμηση», «γνώμη», «βεβαιότητα», «πεποίθηση»), ή το αντίθετο, δηλαδή το αποτέλεσμα μιας ατομικής κρίσης που είναι αβέβαιη και υποκειμενική (οπότε σημαίνει «εντύπωση», «φαντασία», «οπτική γωνία», «αίσθηση», «εικασία», «υποψία», «υπόθεση»), ή απλώς την απουσία οποιασδήποτε κρίσης (πρόκειται για την περίπτωση «της πίστης», «της προκατάληψης» ή και της «πρόληψης»). Η εν λόγω έννοια ενδέχεται επίσης να δηλώνει ένα όχι ατομικό πλέον αλλά συλλογικό προϊόν, οπότε εκφράζει τόσο μια επεξεργασμένη και άκρως εκλεπτυσμένη διανοητική θέση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση ενός θρησκευτικού δόγματος (φέρ' ειπείν, μιλάμε για τη «γνώμη της εκκλησίας» πάνω στο τάδε κοινωνικό πρόβλημα) ή ενός φιλοσοφικού ή πολιτικού «συστήματος», όσο και ένα σύνολο από «αυθόρμητες» συλλογικές στάσεις ή από παραστάσεις, τις οποίες μοιράζεται μια κοινωνική ομάδα από κοινού. Την ίδια σημασιολογική ποικιλία παρατηρούμε και ως προς το επίθετο «κοινός» (*publique*), το οποίο μπορεί να χαρακτηρίζει ό,τι αφορά «το λαό» ιδωμένο στο σύνολό του (οπότε σημαίνει «κοινός», «γενικός»): κάτι που όμως με τη σειρά του αντιτίθεται στον όρο «ιδιωτικός» (*privé*) και δηλώνει αυτό το οποίο τυπικά είναι «ανοιχτό» σε όλους (λόγου χάρη, στα γαλλικά οι εκφράσεις *jardin public* και *écrivain public* — προκειμένου για τον κήπο και το συγγραφέα αντίστοιχα), δηλαδή, εν τέλει, σε όλους όσοι το επιθυμούν και το μπορούν, ή πάλι ό,τι ανήκει στο Κράτος και προϋποθέτει ένα «συλλογικό» ή «γενικό ενδιαφέρον» (στα

γαλλικά ο δημόσιος χώρος και το δημόσιο δίκαιο ονομάζονται *domaine public, droit public* κτλ.). Ωστόσο, το επίθετο αυτό έχει και μια πιο άμεσα πολιτική έννοια και δηλώνει επίσης «αυτό που δεν είναι μυστικό», αυτό που πρέπει να γίνεται «δημοσίως, στη φόρα», καθώς και όσους έχουν «επίσημο» αξίωμα («άνθρωπος που ασχολείται με τα κοινά»), όπως και, τέλος, αυτό που είναι «γνωστό σε όλους» (καταχρηστικά).

Αντίστοιχες σημασιολογικές παραλλαγές έχει επίσης γνωρίσει από την πρώτη εμφάνισή της στη Γαλλία, από τα μέσα περίπου του δέκατου όγδοου αιώνα και ύστερα, και η έννοια της «κοινής γνώμης», που σήμερα αποτελεί μέρος του πολιτικού μας υποσυνείδητου. Όντως, οι ιστορικές διεργασίες που ανιχνεύουν τη γέννησή της δείχνουν ότι μέχρι το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα «η γνώμη» πολύ απείχε από το να θεωρείται μια τόσο θετική πολιτικά έννοια όσο μπορεί να είναι σήμερα.

Στόχος του σύντομου ιστορικού υπομνήματος που ακολουθεί είναι απλώς να θέσει σε προοπτική την έννοια της «κοινής γνώμης», και εδράζεται στα πρόσφατα πονήματα ιστορικών, κυρίως των: K. Backer, «Politique et opinion publique sous l'Ancien Régime», *Annales ESC*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1987, σελ. 41-47· S. Maza, «Le tribunal de la nation: les mémoires judiciaires et l'opinion publique à la fin de l'Ancien Régime», *Annales ESC*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1987, σελ. 73-90· R. Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris, Seuil, 1990· M. Ozouf, «Le concept d'opinion publique au XVIIIe siècle», *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française*, Paris, Gallimard, 1989 (συλλ. «Bibliothèque des histoires»), σελ. 21-53· J. Sgard, «Naissance de l'opinion publique», υπό έκδοση (συνέδριο της Οπτάβα, *Les lumières du savoir*, 1986). Βλέπε επίσης: Centre de sciences politiques de l'Institut d'études juridiques de Nice, *L'opinion publique*, Paris, PUF, 1957 (ιδιαίτερα τις συνεισφορές των P. Ourliac, F. Ponteil και G. Burdeau) και J. Habermas, *L'espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*, Paris, Payot, 1986 (1962 για τη γερμανική έκδοση).

Αν ανατρέξουμε σε ένα από τα πρώτα λεξικά της γαλλικής γλώσσας, στην προσπάθειά μας να συλλάβουμε τις άλλοτε καθιερωμένες χρήσεις αυτής της έννοιας αλλά και την υπονοούμενη φιλοσοφία που αυτή φέρει, βλέπουμε ότι από το 1621 και ύστερα στο *Trésor de la langue française tant ancienne que moderne* η έννοια της γνώμης αποκτά διττή σημασία, η οποία, παρ' ότι απωθημένη, είναι και σήμερα παρούσα, αφού ουσιαστικά παραπέμπει, με αρκετά προφανή τρόπο, σε μια αντίθεση κοινωνικού τύπου: από τη μια πλευρά, η γνώμη (*opinion*) ουσιαστικά συνιστά την «απόφανση κάποιου που δεν είναι τέλειος», δηλαδή την απερίσκεπτη κρίση που προ-

18.2
 σιδιάζει στις λαϊκές και αμαθείς τάξεις («η γνώμη των τρελών εκτιμάται από το λαό»). Αλλά, από την άλλη, (η γνώμη συνιστά) «την ετυμηγορία των ειδημόνων» σε οποιαδήποτε επιστήμη. Κι αν ο Furetière διευκρινίζει στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα ότι γνώμη είναι μια «κρίση» που προϋποθέτει μια «απόφαση» ή μια «ιδιαίτερη αντίληψη που κάποιος δημιουργεί από μόνος του συλλογιζόμενος πάνω στα πράγματα», ακόμη ωστόσο και αυτός αντιπαραθέτει «τη γνώμη ενός σοβαρού συγγραφέα», τον οποίο μπορεί κανείς «να ακολουθήσει στις αμφίβολες περιπτώσεις με ήσυχη τη συνείδησή του», στις «λανθασμένες γνώμες του λαού». Επίσης επισημαίνει ότι γνώμη μπορεί να είναι μια «γενικότερη αντίληψη» ή «αντίληψη κάποιων προσώπων», οπότε δεν είναι μόνο ιδιαίτερη και ιδιωτική, αλλά και, χωρίς να είναι «κοινή» υπό τη σύγχρονη έννοια του όρου, μπορεί να είναι λίγο πολύ ευρέως διαδεδομένη. Οπότε αυτό που αποκαλείται «γνώμη» στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα είναι, για τις μορφωμένες ελίτ, συνώνυμο της πρόσκαιρης γνώσης. Από τη στιγμή λοιπόν που τοποθετείται μεταξύ βεβαιότητας και αμφιβολίας, τουλάχιστον συνεπάγεται μια απόπειρα για διαμόρφωση προσωπικής κρίσης. Στο πλαίσιο της πλατωνικής παράδοσης¹, αντιδιαστέλλεται από την «επιστήμη», η οποία είναι οικουμενική (ο Καντ θα πει ότι είναι άτοπο να διατυπώνουμε γνώμες στα μαθηματικά: είτε γνωρίζουμε είτε απέχουμε από κάθε κρίση). Κι αυτή η γνώμη των ειδημόνων αντιδιαστέλλεται, με τη σειρά της, στις ριζωμένες στο καθέκαστον απλές προκαταλήψεις που χαρακτηρίζουν τις γνώμες του λαού. Επομένως, ακόμη και στις ίδιες τις γνώμες, παρατηρεί κανείς μια ιεραρχία: όπως ακριβώς ο αμαθής όχλος αντιδιαστέλλεται στους ειδήμονες και στους γνώστες, έτσι και οι γνώμες του «χυδαίου» διακρίνονται από αυτές που διαμορφώνονται ύστερα από επισκόπηση και με αρωγό το λόγο, και συνεπώς βρίσκονται πιο κοντά στην αληθινή γνώση. Κι αυτό το αναγνωρίζει, μεταξύ πολλών άλλων συγγραφέων του δέκατου όγδοου αιώνα, και ο La Rochefoucauld όταν δηλώνει σε ένα από τα ρητά του ότι «μπορεί κάποιος να διατηρεί τις απόψεις του, αν είναι λογικές».

Το επίθετο «κοινός» (*public*), που προσδευτικά περί τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα θα συνδεθεί με την έννοια της «γνώμης», για να διαμορφώσει αυτή την πρωτότυπη, αν και ασαφή, θα λέγαμε, ενότητα, αφού εξαρχής χρησιμοποιείται για εν γένει «πολεμικούς»² σκοπούς, δεν αντιτί-

¹ [Σ.τ.Μ.] Νοείται ως δόξα.

² Σύμφωνα με τη Mona Ozouf η έκφραση «κοινή γνώμη» εμφανίζεται για πρώτη φορά ως τέτοια σε λεξικό μόλις το 1798.

θεται τόσο, την εποχή εκείνη, στο «ιδιωτικό» ή στο «ενδόμυχο» όσο στο «μυστικό», στο «επίπλαστο» ή στην «αποσιώπηση»³, και εγγράφεται στο κίνημα αμφισβήτησης της απολυταρχίας και της βασιλικής αυθαιρεσίας, Στην πραγματικότητα, «κοινή γνώμη» κατ' αρχήν σημαίνει γνώμη των κοινοβουλευτικών κύκλων, μια και αυτοί είναι που «κοινοποιούν» τις γνώμες τους γύρω από τις υποθέσεις του βασιλείου (οι «συστάσεις»⁴ στο βασιλέα): όντας αντίθετοι στην πολιτική του βασιλιά, για την οποία θεωρούν ότι περιβάλλεται από μυστήριο, οι κοινοβουλευτικοί εμφανίζονται ως προαπιστές μιας πολιτικής που θεωρείται ότι διεξάγεται με διαφάνεια, μπροστά στα μάτια του «κοινού» (στην πραγματικότητα, του «καλλιεργημένου» κοινού). Επίσης, «κοινή γνώμη» είναι, υπό μια ευρύτερη έννοια, η γνώμη των «εγγράμματων», οι οποίοι, εν ονόματι του «Λόγου», που νομίζουν ότι ενσαρκώνουν, αυτοαναγορεύονται σε είδος δικαστών, που είναι στη διάθεση όλων των θυμάτων της αδικίας και της αυθαιρεσίας. Το όλο ζήτημα γι' αυτούς είναι να έχουν ως μάρτυρα το ευρύτερο δυνατό κοινό με «έντυπα υπομνήματα» (που είναι το ακριβώς αντίθετο των «επιστολών με βασιλική σφραγίδα») και κατ' αυτό τον τρόπο να αυξήσουν τη δημοσιότητα των ακροαματικών διαδικασιών (για παράδειγμα, είναι γνωστός ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Βολταίρος σε ορισμένες δικαστικές υποθέσεις). Όμως, αυτή η «κοινή γνώμη» δεν είναι αποτέλεσμα της στατιστικής πρόσθεσης των γνώμων που είναι οι πλέον πολυάριθμοι: η λαϊκή γνώμη, η γνώμη του όχλου, εξακολουθεί να είναι συνώνυμη των «άμετρων και ευμετάβλητων παθών» και παραμένει κυριολεκτικά εγκλωβισμένη στο περιθώριο της πολιτικής, χωρίς όμως να μπορεί να αγνοηθεί εντελώς. Μόνο η γνώμη των «πεφωτισμένων ελίτ» μπορεί να κηρυχτεί, αν όχι αλάθητη, τουλάχιστον οικουμενική και απρόσωπη, από τη στιγμή που θεμελιώνεται στο λόγο. Επομένως, καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του δέκατου όγδοου αιώνα, «κοινή γνώμη» δεν είναι τόσο η γνώμη του «κοινού» (υπό την ευρεία έννοια που έχει η λέξη σήμερα) όσο η «κοινοποιημένη» γνώμη μιας κοινωνικής ελίτ που συχνάζει στις ακαδημίες και τα λογοτεχνικά σαλόνια, άρα δεν πρόκειται για μια γνώμη που αντιτίθεται στη γνώμη του λαού (που στην πλειονότητά του εξακολουθεί να αποτελείται από αναλφάβητους χωρικούς, που δεν έχουν καν γνώμη στην πολιτική), αλλά στα ιδιαίτερα συμφέροντα των «κλειστών πολιτικών κύκλων», οι οποίοι, κατά

³ Βλέπε σχετικά με αυτό το σημείο: P. Bourdieu, *La noblesse d'Etat*, Paris, Editions de Minuit, 1989, και ιδιαίτερα τις σελίδες 545-548.

⁴ [Σ.τ.Μ.] «remontrances»: παρατηρήσεις της βουλής επί βασιλικού διατάγματος.

την «πεφωτισμένη» αστική τάξη, βρίσκονται εκείνη την εποχή στην εξουσία.

Η «κοινή γνώμη» είναι λοιπόν ένα είδος ιδεολογικής πολεμικής μηχανής την οποία «μηχανεύτηκαν» κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα οι ελίτ των διανοουμένων και η τάξη των αστών δικαστών (*bourgeoisie de robe*), για να νομιμοποιήσουν τις αντίστοιχες διεκδικήσεις τους στο πολιτικό πεδίο και να αποδυναμώσουν τη βασιλική απολυταρχία. Σκόπιμα χρησιμοποιούμε εδώ τη λέξη «μηχανεύομαι», εφόσον εύκολα θα μπορούσε κάποιος να αποδείξει την απουσία του λογικού ειρμού, τις υπαναχωρήσεις και τις αντιφάσεις, από τον ένα συγγραφέα στον άλλο ή και στον ίδιο, όσον αφορά την προοδευτική κατασκευή της έννοιας «κοινή γνώμη» και τη σημασία που της προσέδωσαν. Στην πραγματικότητα, το μόνο που θέλησαν αυτές οι ελίτ των διανοουμένων είναι να δικαιολογήσουν την είσοδό τους σε ένα παιχνίδι από το οποίο ήταν ακόμη εν πολλοίς αποκλεισμένες και να υπονομεύσουν, με κάθε διαθέσιμο μέσο, τη νομιμότητα του ισχύοντος πολιτικού καθεστώτος. Συγγραφείς και πολιτικοί φιλόσοφοι θα εργαστούν, λοιπόν, με αρκετή συνέπεια, χρησιμοποιώντας διαφορετικές, αλλά μάλλον αλληλοϋποκαθιστάμενες εκφράσεις, προκειμένου να παραγάγουν στο πολιτικό πεδίο μια νέα αρχή νομιμότητας, που ως σκοπό έχει να πριμοδοτήσει το ειδικό τους κεφάλαιο (τη συλλογιστική τους ικανότητα), το οποίο θέλουν να αναγάγουν σε κατεξοχήν πολιτικό κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, η «κοινή γνώμη» είναι επαγγελματική ιδεολογία. Πρόκειται για τη γνώμη που σχηματίζουν για την πολιτική περιορισμένες κοινωνικές ομάδες, που το επάγγελμά τους είναι να παράγουν γνώμες· αυτές μάλιστα οι ομάδες επιδιώκουν να μπουκώσουν στο πολιτικό παιχνίδι μέσα από τη συνεχή μεταβολή του και μεταπλάθοντας την εκάστοτε γνώμη από γνώμη μιας εγγράμματης ελίτ σε οικουμενική, άχρονη και ανώνυμη γνώμη, που έχει τη δική της αξία για την πολιτική. Αν λοιπόν αξίζει κάτι να αποκαλείται «κοινή γνώμη», γι' αυτό το πλούσιο σε πολιτισμικό κεφάλαιο τμήμα των πολιτών, αυτό είναι η αντίστοιχη γνώμη τους για πολιτικά θέματα, η οποία όμως τρόπον τινά «απεκδύεται τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της», στο μέτρο που παρουσιάζεται ως οικουμενική, αν και αριθμητικά άκρως μειοψηφική, γνώμη της κοινότητας η γνώμη των ειδημόνων, που εξετάζουν ελεύθερα και δημοσίως τα θρησκευτικά ή πολιτικά ζητήματα, οπότε επικοινωνούν μεταξύ τους, κυρίως γραπτώς. Η γραπτή δημοσίευση, ή τουλάχιστον η διαβούλευση, θεωρούνται ως εκ τούτου αδιαφιλονίκητα μέσα για τη διαμόρφωση μιας πραγματικής «κοινής γνώμης», η οποία κατ' αυτό τον τρόπο υπερβαίνει τις «ατομικές και επιμέρους γνώμες»: όπως και στην επιστήμη, η παραγωγή θεμελιωμένων γνώμων θέτει ως προϋπόθεση μια ειδική αναστοχαστική

εργασία, που οφείλει να είναι συλλογική. Με άλλα λόγια, η κοινή γνώμη δεν μπορεί να είναι δίκαιη και σοφή παρά μέσα από τη δημόσια αντιπαράθεση των γνώμων «όσων είναι ικανότεροι και σοφότεροι». Σε μια από τις πολυάριθμες δημοσιεύσεις που εμφανίζονται ήδη από την αρχή της Επανάστασης⁵ μπορούμε, για παράδειγμα, να διαβάσουμε: «(με τη σύγκληση των Γενικών Τάξεων) ο βασιλιάς κάλεσε όλα τα φωτισμένα πνεύματα να ενωθούν γύρω από το θρόνο για να φωτίσουν τα κοινά»⁶. Τα μέλη αυτής της συνέλευσης έπρεπε να «ακολουθήσουν ένα δρόμο ολότελα ελεύθερο από προκαταλήψεις, τον οποίο χαράσσουν μόνο ο λόγος και η ευθυδικία (αλλά ωστόσο λαμβάνοντας υπόψη) το σεβασμό των παλαιότερων εθίμων». Η «πεφωτισμένη» λοιπόν αυτή κοινή γνώμη, που υποτίθεται ότι διαφώτιζε όλο το έθνος, εξακολουθεί να υφίσταται ακόμη και σήμερα, αν και συνυπάρχει με αυτή που παράγουν τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων: ουσιαστικά διατυπώνεται με τη μορφή γραπτών υπομνημάτων των «επιτροπών σκέψης», που επανασυσπειρώνουν τις «χαρισματικές προσωπικότητες» γύρω από τα δύσκολα ή δυσεπίλυτα προβλήματα της κοινωνίας, σε μια τουλάχιστον δεδομένη θέση κοινής ηθικής⁷.

Οι πολιτικές αναταραχές που επέφερε η Γαλλική Επανάσταση θα ενισχύσουν την αξία με την οποία είναι πολιτικά συνδεδεμένη η «κοινή γνώμη» (ή οι αντίστοιχες έννοιες): στην πραγματικότητα, με την πτώση της βασιλείας, δεν πρόκειται πλέον για μια αρχή που κρίνει και διορθώνει τις αποφάσεις μιας βασιλικής εξουσίας η οποία έχει τη δική της νομιμότητα, αλλά για την ίδια την πηγή της νέας εξουσίας. Αυτή καθίσταται μια νέα αρχή πολιτικής νομιμότητας, που μας επιτρέπει να αποφύγουμε το θανάσιμο κενό που απειλεί στον κοινωνικό κόσμο καθετί που δε διαθέτει κάποια νομιμότητα, έστω και την ελάχιστη, την οποία επικαλείται ο Ρουσσό, στο τέλος του Λόγου πάνω στην καταγωγή και τα θεμέλια της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων, παρατηρώντας αυτή την τάση των ανθρώπων που κοινωνικοποιούνται να απαιτούν «από τους άλλους αυτό που είμαστε»: κατ'

⁵ L'Ange, *Plaintes et représentations d'un citoyen décrété passif aux citoyens décrétés actifs*, Lyon, Imprimerie de Louis Cutty, 1790, σελ. 30.

⁶ [Σ.τ.Μ.] Το «la chose publique» (γαλλ.), που ισοδυναμεί με το λατινικό *Res Publica*, στα ελληνικά αποδίδεται ως «το δημόσιον πράγμα» ή «τα κοινά».

⁷ Βλέπε πάνω σε αυτό το σημείο: D. Memmi, «Savants et maîtres à penser: la fabrication d'une morale de la procréation artificielle», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 76-77, Μάρτιος 1989, σελ. 82-103 και P. Bourdieu & R. Christin, «La construction du marché. Le champ administratif et la production de la "politique du logement"», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81-82, Μάρτιος 1990, σελ. 65-85.

αυτό τον τρόπο ο Ρουσσό κάνει λόγο γι' αυτή τη διαρκή αναζήτηση μιας επιδοκιμασίας ή δικαιολόγησης αυτού που είμαστε, μέσω μιας φαινομενικά εξωτερικής και ουδέτερης αρχής (ακαδημίες, σχολικοί θεσμοί, κριτικοί, σώμα ενόρκων, ομάδες ομοίων κτλ.), η οποία επικυρώνει, αναγνωρίζει και υποστηρίζει αυτό που αξίζει να είναι και, εν ολίγοις, είναι νόμιμο. Στην πολιτική, η εξουσία πρέπει να έχει άλλα θεμέλια πέρα από την ίδια ή, πράγμα που είναι το ίδιο, να εδράζεται σε κάποια αρχή διαφορετική από τη μια και μόνη δύναμη. Από αυτή την άποψη, η έννοια της «κοινής γνώμης» εμφανίστηκε εξ αρχής ως μια ισχυρή δύναμη πολιτικής νομιμοποίησης, στο βαθμό που αυτή η ευρέως χειραγωγήσιμη νέα αρχή επέτρεπε, κατά την έκφραση του Χάμπερμας, από τη στιγμή που ήταν δύσκολο να κατανοηθεί με τρόπο αδιαμφισβήτητο και κατάλληλο για να επιτρέψει μια κάποια «ελευθερία» στο πολιτικό παιχνίδι, να «μετασχηματίσουμε την κυριαρχία σε λόγο», ή ίσως, ακριβέστερα, να εκλογικέψουμε (με την ψυχαναλυτική έννοια) την κυριαρχία: στο μέτρο που η «κοινή γνώμη» τελικά ανάγεται σε γνώμη πεφωτισμένων πολιτών, δεν αναφέρεται πλέον στη γνώμη του κάθε ατόμου ή του ατόμου που θεωρείται ότι μιλά, αλλά σε αυτή που υπάρχει με τρόπο καθολικό (δηλαδή λογικό) στον καθένα. Με άλλα λόγια, αυτό που κυριαρχεί, στη Συνέλευση ή αλλού, δεν είναι το συγκεκριμένο και ιδιοτελές άτομο ή κάποιες ομάδες που προσβλέπουν σε ατομικά προνόμια, αλλά ο Λόγος που υπάρχει και μιλά στον καθένα μας, δηλαδή κάτι απρόσωπο και ανώνυμο. Όσο λοιπόν η νομιμότητα είναι προσκολλημένη στην αρχή της αυθεντίας, δεν έχει ισχύ, γιατί εδράζεται σε έναν εξωτερικό και εμφανή καταναγκασμό και τείνει, όπως είναι φυσικό, προς τον καθαρό αυταρχισμό· αντίθετα, η νομιμότητα που απορρέει από την «κοινή γνώμη» είναι πολύ πιο ισχυρή, στο βαθμό που αφορά έναν προφανώς εσωτερικό καταναγκασμό: αυτή είναι που αναγνωρίζουν τα ίδια τα άτομα, αφού αυτή απλώς επικαλείται την κρίση και την πειθώ.

Η απόρριψη της μοναρχικού τύπου νομιμότητας και η αντικατάστασή της από την εθνική ή/και τη λαϊκή κυριαρχία φέρει ήδη εν τη γενέσει της μια διεύρυνση της σημασίας που έχει η έννοια, ως αποτέλεσμα «του Διαφωτισμού». Όμως, η εν λόγω διεύρυνση απειλούσε να καταστεί αυτοκαταστροφική και να συντρίψει την ίδια την έννοια. Στην πραγματικότητα η «κοινή γνώμη» δεν μπορούσε να παραμείνει μονάχα εκείνη της μορφωμένης μειοψηφίας (οι «ειδήμονες»). Υπό την πίεση ενός ολόκληρου επαναστατικού ρεύματος που εκπροσωπείται από τον Σεγές, διάσημο κυρίως από το λίβελό του με τον τίτλο «Τι είναι η τρίτη τάξη;», επρόκειτο να διευρυνθεί και να γίνει ένα ακόμη πιο πολυάριθμο τμήμα ανθρώπων (οι «πολίτες»), και ιδιαίτερα όσων εμφανίζονταν στις διάφορες επαναστατικές «λέσχες»,

κάνοντας έτσι έντονη την παρουσία τους, και με την πρώτη ευκαιρία κατέβαιναν στους δρόμους προκειμένου να ακουστούν καλύτερα. Με άλλα λόγια, η «κοινή γνώμη» έγινε μια δύναμη αυτόνομης δράσης, που διεκδικούσε την άσκηση της εξουσίας. Ως ένδειξη, μεταξύ άλλων, του κεντρικού ρόλου που κλήθηκε να διαδραματίσει η «κοινή γνώμη» στη γενική οικονομία του πολιτικού συστήματος που τελικά εγκαθίσταται, η Έκτακτη νομοθετική συνέλευση θέλει μάλιστα να την κάνει να εισέλθει επίσημα στο ιδεολογικό Πάνθεο της Επανάστασης, θεσπίζοντας μια «γιορτή της Γνώμης», που θα γιορταζόταν κατά τις «συμπληρωματικές μέρες» του επαναστατικού ημερολογίου. Αυτή αποτέλεσε κάτι παραπάνω από ένα απλό αντίβαρο στην πολιτική εξουσία ή από μια αίτηση ανάκλησης της αδικίας που θα μπορούσε να απορρέει από τις μειοψηφίες των μορφωμένων⁸.

Το ουσιαστικό επομένως πρόβλημα που πρόκειται να τεθεί με πολύ συγκεκριμένο τρόπο στους επαναστάτες —και που τίθεται ακόμη και σήμερα— είναι εκείνο του καθορισμού των επαρκώς μορφωμένων ατόμων που θα εκφράσουν την «κοινή γνώμη». Το ζήτημα είναι ότι, για να παραφράσουμε μια γνωστή έκφραση, η «κοινή γνώμη» έχει καταστεί μια πολύ σοβαρή από πολιτικής απόψεως έννοια για να αφεθεί στο λαό. Όπως πρόσφατα υπογράμμισε ένας πολιτολόγος, το ουσιαστικό ζήτημα για το συγκεκριμένο πεδίο είναι «η οργάνωση της έκφρασης της “κοινής γνώμης”», στο μέτρο που «ο τρόπος έκφρασης (έχει την τάση να) δημιουργεί το αντικείμενο»⁹. Τα μέλη της Συντακτικής θα έρθουν ουσιαστικά αντιμέτωπα με το πρόβλημα του πώς θα καθοριστούν οι τρόποι και τα μέσα για να κατανοήσει κάποιος την «κοινή γνώμη», δηλαδή τη λαϊκή ή την εθνική βούληση, και θα πρέπει να καθορίσουν με ακρίβεια αυτούς που έχουν τη δικαιοδοσία να διατυπώνουν αυτό που θέλει και σκέφτεται η «κοινή γνώμη», και μάλιστα να το διατυπώνουν με «δημόσιο», δηλαδή επίσημο τρόπο, με όλες τις πολιτικές συνέπειες που προκύπτουν από αυτό. Οι πρακτικές λύσεις που συνέβαλαν στην αντιμετώπιση αυτού του θεμελιώδους προβλήματος ποικίλλαν ιστορικά και συσχετιζόνταν σε μεγάλο βαθμό με το κατά πόσο οι ανώτερες τάξεις έπρεπε να αναγνωρίσουν την κοινωνική θέση του «κατό-

⁸ Αυτή η μορφή κοινής γνώμης, που ως εγγυητές και διαχειριστές της εμφανίζονται οι διανοούμενοι, διατηρείται μέχρι σήμερα. Εκφράζεται μέσα από αναφορές ή στις δημόσιες θέσεις που λαμβάνουν οι διανοούμενοι κύρους και έχει ως απόλυτο μοντέλο το «Κατηγορώ» του Zola. Σχετικά με αυτό το σημείο βλέπε C. Charle, *Naissance des intellectuels*, Paris, Ed. de minuit, 1990 (συλλογή «Le sens commun»).

⁹ G. Burdeau, *L'opinion publique*, ό.π.

χου πλήρους πολιτικού δικαιώματος» σε ένα ολοένα και πιο σημαντικό μέρος του πληθυσμού (τιμοκρατικό δικαίωμα ψήφου, και αργότερα καθολική ψηφοφορία για τους άρρενες το 1848, και, τέλος, καθολική ψηφοφορία μόλις το 1945), αλλά με τα τεχνικά, θεσμικά και πνευματικά εργαλεία να υπάρχουν μόνο για να την ακυρώνουν.

Η «κοινή γνώμη», που στην πολιτική εκφράζεται και αντλεί δύναμη από το νόμο, τελικά ήταν εξαρχής η γνώμη των αυστηρά περιορισμένων ομάδων. Γνωρίζουμε πως σε θεσμικό επίπεδο η Επανάσταση θεμελίωσε ένα τιμοκρατικού τύπου αντιπροσωπευτικό καθεστώς, που είχε ως σκοπό να περιορίσει τον αριθμό των ατόμων που θα μπορούσαν δικαιωματικά να συμμετάσχουν στο πολιτικό παιχνίδι. Να γιατί κάποιοι επαναστάτες που ακολουθούσαν το μοντέλο της άμεσης δημοκρατίας του Ρουσσό επέκριναν το γεγονός ότι η «κυριαρχία του έθνους (που ήταν περιορισμένη) ταυτιζόταν με την απλή ψήφο στους αντιπροσώπους» (κάτι που σήμερα δε μας σοκάρει πλέον, αφού αποτελεί το θεμέλιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας): ανάλογη κριτική ασκούσαν και σε άλλους περιορισμούς, όπως σε αυτούς που περιόριζαν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι σε ένα μικρό μονάχα μέρος των πολιτών, ή ακόμη και σε αυτούς που θεώρησαν ότι το απλό δικαίωμα του εκλέγειν πρέπει να ισχύει μόνο για τους κατόχους περιουσίας, κατά τις επιταγές μιας αρχής που ήθελε η οικονομική ανεξαρτησία να είναι ένας απαραίτητος όρος στην άσκηση των δικαιωμάτων του πολίτη¹⁰. Για τα μέλη της Συντακτικής που ακολουθούσαν, ευκαιριακά, σε αυτό τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού, η «βούληση του λαού» που έβρισκε πηγή έκφρασης δεν μπορούσε να είναι παρά μια βούληση έλλογη. Κι αυτός είναι ο λόγος που ο αναγνωρισμένος πολιτικά «λαός» συναπαρτίστηκε από μια μειοψηφία πραγματικών «κοσμικών αγίων» που ήταν απλώς ικανοί να θέτουν τις έλλογες και συνεπείς φωνές τους στην υπηρεσία του γενικού συμφέροντος. Τα μέλη της Συντακτικής Συνέλευσης¹¹ (και αργότερα οι εκ-

¹⁰ Όπως άλλωστε επισημαίνει και πιο πάνω ο συγγραφέας, οι πιο φτωχοί όχι μόνο δεν μπορούσαν να εκλεγούν (ήταν «γι' αυτούς ανέφικτο το να επιδοθούν στα κοινά») αλλά επίσης ούτε μπορούσαν να ψηφίσουν για να αντιπροσωπευτούν: «επιπλέον, έπρεπε να υποστούμε τις βρισιές για τη φίλεργο φτώχεια μας: μήπως άραγε η φτώχεια αφήνει την κρίση μας ακαλλιέργητη σε τέτοιο σημείο, που να θεωρούμε πως είμαστε ανίκανοι να αναλογιστούμε τα σημεία που μας ταιριάζουν;». L'Ange, ό.π.

¹¹ Σύμφωνα με τα μέλη της Συντακτικής «η πολιτική των εκλογικών συνελεύσεων απαιτεί ισότητα ως προς τις περιουσίες, για να μην επωφελούνται οι πλούσιοι από την ψήφο των ανθρώπων των οποίων η τύχη εξαρτάται από τη θέλησή τους (...). Οι αντιπρόσωποι περιγράφουν την κατάσταση δουλείας των μισθωτών υπαλλήλων ως υπερβο-

πρόσωποι «της Αριστεράς» στις αρχές της Τρίτης Δημοκρατίας) φοβούνταν μήπως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που ήταν απόλυτα εξαρτημένα από τις προηγούμενες κυρίαρχες τάξεις, ψήφιζαν διαφορετικά από τους αφέντες τους. Σε κάθε περίπτωση, φρονούσαν πως ήταν αναμφίβολα πολύ απαιτητικό για τους απλούς ανθρώπους να διαθέτουν την αποστασιοποίηση και τη δέουσα συμπεριφορά την οποία προσδοκούσαν να έχει ο «πολίτης», με αποτέλεσμα να απορρίπτονται κάθε διαδικασία που θα μπορούσε να εγκαθιδρύσει μια άμεση δημοκρατία, η οποία θα καθιστούσε γνωστή την «άγρια θέληση του λαού»: μόνο αντιπρόσωποι που θα είχαν εκλεγεί από ένα επίσης επιλεγμένο εκλογικό σώμα θα μπορούσαν να αποκτήσουν την εξουσία να εκφράσουν τη βούληση του έθνους. Συνεπώς, διαπιστώνουμε πως σε θεσμικό τουλάχιστον επίπεδο δεν υπήρχαν άλλες πηγές «κοινής γνώμης» από αυτή, όπως είχε συγκροτηθεί από τους εκλεγμένους εκπροσώπους, οι οποίοι επρόκειτο να μονοπωλήσουν για ένα μεγάλο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα την έκφραση της νόμιμης και αναγνωρισμένης πολιτικά «κοινής γνώμης».

Το αντιπροσωπευτικό σύστημα που διατηρήθηκε κατ' αυτό τον τρόπο από τα μέλη της Συντακτικής ήταν φανερά σχεδιασμένο για να φιλτράρει και να μεταγγίσει σε διττό επίπεδο «την κοινή γνώμη»: από τη μια επέτρεπε να εκλέγουν αντιπροσώπους μόνο οι πολίτες που ήταν ικανοί να έχουν μια γνώμη για την πολιτική που να προσιδιάζει στο όνομα αυτό και από την άλλη οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι φαίνονταν να εκφράζουν την κοινή γνώμη μόνο στο πλαίσιο λεκτικών αντιπαραθέσεων στους κόλπους των κοινοβουλευτικών συνελεύσεων. Αυτή η θεσμική και δικανική σύλληψη της γνώμης στην πολιτική, που πρόκειται να ισχύσει για ένα μεγάλο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα, καθιερώθηκε από τον Littré, ο οποίος στο *Λεξικό* του δίνει έναν πολιτικού τύπου ορισμό ως πρώτη σημασία της έννοιας «γνώμη»: «άποψη, αντίληψη κάποιου που αποφαίνεται για ένα προς εξέταση ζήτημα. Η άποψη της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας μιας συνέλευ-

---

λικά ταπεινωτική για να είναι συμβατή με την αξιοπρέπεια του πολίτη (...). Οι φτωχοί είναι πιο επιδεκτικοί στο να εξαπατηθούν από τις κλίκες από ό,τι οι πλούσιοι (...). Οι άνθρωποι με ελάχιστη περιουσία δεν μπορούν, χωρίς να διακινδυνεύσουν τη μοίρα τους και την ασφάλεια του τρόπου με τον οποίο κερδίζουν τα προς το ζην, να εκφράσουν ελεύθερα μια άλλη βούληση από τη βούληση των ατόμων που τους πληρώνουν και τους χρησιμοποιούν στην υπηρεσία τους». L'Ange, *ό.π.* Αυτό το πρόβλημα θα παραμείνει όλο το δέκατο ένατο αιώνα και θα είναι η αιτία της επινόησης του παραβάν. Βλέπε σε αυτό το σημείο A. Garrigou, «Le secret de l'isolement», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 71-72, Μάρτιος 1988, σελ. 22-45.

σης(...). Στον πληθυντικό: απόψεις, ψήφοι». Επομένως, καμιά σχέση δεν έχει η διαμορφωμένη ήδη γνώμη με τη γνώμη που αξίζει να εισέλθει στην πολιτική. Η τελευταία προϋποθέτει μια προηγούμενη συζήτηση («θέμα προς συζήτηση») σε μια «συνέλευση», της οποίας τα μέλη πρόκειται να ψηφίσουν δημόσια και επομένως να υποστηρίξουν τη γνώμη τους μπροστά σε όλο τον κόσμο («ψήφοι»), προκειμένου να εκφράσουν μια «πλειοψηφία».

Πέρα από αυτή τη θεσμική λύση, η διαμόρφωση «της κοινής γνώμης» υποδήλωνε, τουλάχιστον για την ιδεολογία του Διαφωτισμού, μια ελεύθερη διακίνηση ιδεών και έργων, δηλαδή την ανάπτυξη ενός ελεύθερου τύπου γνώμης. Όντως, τα ψήγματα μιας επαγγελματικής δημοσιογραφίας ανιχνεύονται στις αρχές της επαναστατικής περιόδου (κυρίως στον περιοδικό τύπο, στη «στήλη των αναγνωστών» κτλ.). Η βιαιότητα όμως των συγκρούσεων που απειλούν, την εποχή εκείνη, την καθεστηκυία τάξη, καθώς και η κοινότοπη ανακάλυψη πως στην πολιτική οι περιπτώσεις «έλλογης προφάνειας» (τουλάχιστον στα μάτια των επαναστατών) δεν επιβάλλονται καθολικά και από μόνες τους, θα αναγκάσουν σχετικά γρήγορα τους ιακωβίνους να θέσουν περιορισμούς στην ελευθερία του τύπου: αρκετοί δημοσιογράφοι βρίσκονται στη φυλακή με τις κατηγορίες ότι έχουν «κατευθύνει», «αλλοιώσει» ή και «παραπλανήσει» την «κοινή γνώμη», ενώ κάποιοι άλλοι βρέθηκαν στην γκιλοτίνα. Αργότερα, ο Augustin Cochin μεταξύ των άλλων θα καταδείξει πώς με την Επανάσταση κατάφερε να συγκροτηθεί μια επονομαζόμενη «κοινωνική γνώμη», που στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά μια γνώμη που είχαν διαμορφώσει οι ενεργές μειοψηφίες. Παρ' ότι είχε την έκταση και την ενότητα ενός μεγάλου κινήματος γνώμης, διατηρούσε τη συνοχή και την τάση μιας καθαρής φράξιας¹². Μετά όμως το 1793, η έννοια «κοινή γνώμη», που θεωρήθηκε πολύ αβέβαιη πολιτικά από τους ίδιους τους επαναστάτες, θα χάσει σχεδόν το εννοιακό της οπλοστάσιο. Για την ακρίβεια, θα δώσει προσωρινά τη θέση της σε μια συγγενική της έννοια, σε αυτή του «ενδιαφέροντος για τα κοινά» (*esprit publique*), το οποίο σε ιδεολογικό επίπεδο χαράζει έναν περιορισμό ανάλογο με εκείνον που παρατηρείται σε θεσμικό επίπεδο με τη διάκριση ανάμεσα σε «ενεργούς» και «παθητικούς» πολίτες. Στην πραγματικότητα, υποδεικνύει ένα νέο είδος «κοινής γνώμης», το «πραγματικό», σε αντίθεση με αυτό που μπορούσε να γίνει αντικείμενο χειραγώγησης από τους αντεπαναστάτες, αυτό που είναι, υποτίθεται, «δίκαιο» γιατί συνάδει με το «Πνεύμα της Επανάστασης», εν ολίγοις, αυτό που η εξουσία προσπαθεί να επιβάλει στο λαό.

¹² A. Cochin, *L'esprit du jacobinisme*, Paris, PUF, 1979.

Κι αυτό, γιατί δεν έχουν όλες οι γνώμες την ίδια βαρύτητα για τους επαναστάτες, κι ούτε τίθεται πλέον ζήτημα απλής διαπίστωσης και καταγραφής μιας «κοινής γνώμης» που θα ξεφεύγει από την ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων και θα συμμετέχει σε αυτή, είτε αυτή ευνοεί την υφιστάμενη εξουσία είτε όχι.

Οι επαναστάτες πρόκειται από εδώ και στο εξής να αποφασίσουν αυτό που πρέπει να είναι η κοινή γνώμη: η σημασία της έννοιας υπαγορεύεται από την υφιστάμενη εξουσία, η οποία επιβάλλει στους πολίτες το επίσημο φρόνημά τους. Το «ενδιαφέρον για τα κοινά» αποτελεί λοιπόν ένα είδος ιδεατής «κοινής γνώμης»: είναι αυτό που πρέπει να φρονεί κάθε πολίτης, αν θέλει να θεωρείται ενάρετος: πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, για τη γνώμη που πρέπει να διατυπώνει τουλάχιστον δημόσια αν θέλει να γίνει «ενάρετος». Πιο απλά, είναι η γνώμη που πρέπει να επιδείξουν για να μην έχουν προβλήματα. Θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε, αναφερόμενοι σε μια από τις δύο έννοιες του επιθέτου «κοινός» (δημόσιος), ότι το «ενδιαφέρον για τα κοινά» είναι η «επίσημη» γνώμη, δηλαδή η γνώμη που είναι δημοσίως επιδείξιμη, γιατί συνάδει με την υψηλή ιδέα που διαμορφώνει η εξουσία για τους πολίτες και, κατά συνέπεια, με αυτό που πρέπει να σκέφτονται οι πολίτες για την πολιτική. Κι αν βλέπουμε να αναφαίνονται έτσι στην πολιτική δύο είδη γνώμης, η επαναστατική περίοδος θα καταφέρει κατά κάποιον τρόπο να συσκοτίσει, χωρίς ωστόσο να εξαλείψει απόλυτα, αυτή την απλή διάκριση, που προηγουμένως αντιπαρέθετε την κοινή γνώμη στη γνώμη των ειδημόνων. Από εδώ και στο εξής υπάρχει από τη μια η προσωπική γνώμη, η οποία, επειδή μπορεί να είναι πολιτικά εσφαλμένη ή αντεπαναστατική, δεν πρέπει να ξεφεύγει από το συγγενικό κύκλο, και, από την άλλη, η κοινή γνώμη, αυτή που διακηρύσσει κανείς δημόσια, ξεκινώντας από εκείνη των υπεύθυνων πολιτικών ανδρών (που είναι «δημόσιοι άνδρες»), οι οποίοι οφείλουν επιπλέον να είναι υποδείγματα υψηλής πολιτικής ηθικής, διότι σε αυτούς εναπόκειται η καθοδήγηση του απλού πολίτη. Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι μόνο θεωρητικός αλλά «διαπερνά» απόλυτα κάθε πολίτη, που βρίσκεται καταδικασμένος στην προσποίηση ή στην πολιτική σχιζοφρένεια. Τα κομμουνιστικά συστήματα, που βρίσκονται πολύ κοντά, από αυτή την άποψη, στην επαναστατική κατάσταση για την οποία γίνεται εδώ λόγος, επιτρέπουν να αποκτήσουμε μια ιδέα περί της σπουδαιότητας της απόκλισης που μπορούσε να υπάρχει την εποχή εκείνη. Ως μαρτυρία μπορούμε πάλι να παραθέσουμε τον Pavel Lounguine, που αφηγείται: «Όταν ήμουν μαθητής, μας έβαλαν έκθεση με ελεύθερο θέμα "Όταν θα μεγαλώσω...". Εγώ, που ήμουν ήδη πολύ πονηρός, απάντησα ότι θα γίνω κοσμοναύτης. Αλλά ένα κοριτσάκι απάντησε ότι ήθελε να γίνει

πριγκίπισσα και να τρώει καραμέλες για όλη τη ζωή της. Τότε οργανώθηκε δικαστήριο από την τάξη και τη δικάσαμε. Κάθε Σοβιετικός έπρεπε να αντιμετωπίσει αυτό το μειονέκτημα, αυτό το διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτό που σκέφτομαι στο σπίτι και αυτό που ισχυρίζομαι στο σχολείο. Υπάρχει σε μας ένα παλιό αστείο: Ένας Εβραίος τηλεφωνεί σε έναν άλλο Εβραίο: «—Διάβασες τι γράφει σήμερα η *Πράβδα*; —Όχι, τι γράφει; —Το τάδε, δεν μπορώ να σου πω από το τηλέφωνο...». Πρέπει να εξαλείψουμε αυτή τη σχιζοφρένεια και να βρούμε μια κοινή κουλτούρα της ζωής. Αυτό σημαίνει πως υπάρχει μια φοβερή νοσταλγία γι' αυτό τον ιερό χρόνο όπου ο καλός ήταν επίσημα καλός και ο κακός επίσημα καταραμένος»¹³.

Οι επαναστάτες τελικά ανακάλυψαν ξανά τη μείζονα αντίφαση που είχε εδώ και καιρό επισημάνει η «ελίτ των μορφωμένων»: έστω και αν ισχύει πως η «κοινή γνώμη» έχει τόσο μεγαλύτερη κοινωνική και πολιτική δύναμη όσο πιο διευρυμένη είναι, και στο βαθμό που είναι, οριακά, γνώμη ολόκληρου του πληθυσμού, ωστόσο, είναι τόσο πιο δίκαιη και σοφή όσο εμπνέεται από τη μειοψηφία που «σκέφτεται ορθά», δηλαδή σύμφωνα με το Λόγο. Ήδη ο Πασκάλ παρατηρούσε αυθορμήτως πως «οι χαλαρές γνώμες αρέσουν στους ανθρώπους» (*Σκέψεις*, XXIV, 56). Οι «ορθές γνώμες» ή, όπως θα πουν αργότερα οι επαναστάτες, οι «ενάρετες» θέτουν ως προϋπόθεση μια προσπάθεια ή μια ένταση και δεν μπορούν να αποτελούν παρά προϊόν των πεφωτισμένων ελίτ ή των ευσυνείδητων πολιτικών μειοψηφιών, οι οποίες, σύμφωνα με μια αισιόδοξη άποψη, που ταιριάζει στους «φιλοσόφους του Διαφωτισμού» και στους φυσιοκράτες, ενεργούν παρ' όλα αυτά με το να εμπνέουν τη γνώμη των πολλών. Για παράδειγμα, ο d' Argental έγραφε το 1766 πως «η γνώμη διαφεντεύει τον κόσμο», αλλά πρόσθετε πως οι «φιλόσοφοι είναι (εκείνοι) που μακροπρόθεσμα διαφεντεύουν τη γνώμη των ανθρώπων». Και ο Ντ' Αλαμπέρ: «Αργά ή γρήγορα, τη γνώμη τη διαφεντεύουν άνθρωποι που σκέφτονται και γράφουν: και η γνώμη είναι, όπως ξέρετε, αυτή που κυβερνά τον κόσμο». Επίσης, ο Βολταίρος: «Η γνώμη διαφεντεύει τον κόσμο αλλά οι ειδήμονες είναι εκείνοι που μακροπρόθεσμα κατευθύνουν αυτή τη γνώμη». Κι αυτός είναι ο λόγος που οι φιλόσοφοι προτείνουν με ρεαλιστικό τρόπο να αναγνωριστεί στην πραγματικότητα αυτή «η κοινή γνώμη» ως εξουσία, διατηρώντας ωστόσο απέναντί της μια ορισμένη απόσταση, διότι, ως δημιουργήματα των ανθρώπων, ενδέχεται να λαθεύει, άρα δεν είναι έγκυρη παρά στο βαθμό που γίνεται δεκτή από τον πεφωτισμένο άνθρωπο. Συνοψίζοντας, ο Chamfort έλεγε: «Η κοινή γνώμη είναι μια δικαιοδοσία την οποία ο έντιμος άνθρωπος δεν πρέπει ποτέ να αναγνωρίζει πλήρως και δεν πρέπει

¹³ Συνέντευξη στη *Libération*, 14 Μαΐου 1990.

ποτέ να απορρίπτει». Ο Χέγκελ στις *Αρχές της φιλοσοφίας του Δικαίου* (1821) θα μπορέσει απλώς να διαπιστώσει και να αποπειραθεί να θεωρητικοποιήσει την αμφισημία της «κοινής γνώμης», (η οποία) αξίζει επομένως τόσο να εκτιμάται όσο και να περιφρονείται»¹⁴. Τέλος —παρ' ότι θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε τα παραθέματα—, ο Βλανκί, το δέκατο ένατο αιώνα, παρατηρεί επίσης ότι η καλούμενη «κοινή γνώμη» είναι στην πραγματικότητα η γνώμη μιας μειοψηφίας, αλλά αυτό είναι κάτι αρνητικό: η δημοκρατική ιδεολογία και η απαίτηση της ισότητας έχει στην πραγματικότητα μεταβάλει τις «πεφωτισμένες ελίτ» σε «προνομιούχες μειοψηφίες», που επιβάλλουν τις ιδεολογίες τους στο λαό. Επικαλείται «όλες τις φωνές που έχουν απήχηση στην πολιτική σφαίρα, τις φωνές των σαλονιών, τις φωνές των μικρομάγαζων, των καφέ, με δυο λόγια, όλων των τόπων όπου σχηματίζεται αυτό που ονομάζεται κοινή γνώμη»: παρατηρεί ότι «πρόκειται για τις φωνές των προνομιούχων» και όχι για τις φωνές του λαού, ή, όπως ίσως θα έλεγαν σήμερα τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων, όχι για τις φωνές των «αληθινά αντιπροσωπευτικών δειγμάτων του συνόλου του πληθυσμού που είναι σε ηλικία να ψηφίζει».

Η διαδήλωση ως νέος τρόπος έκφρασης της κοινής γνώμης

Βλέπουμε λοιπόν από την αρχή να εμφανίζονται οι βασικές αντιφάσεις —παρούσες ακόμη και σήμερα, αν και έντονα καταπιεσμένες— που ενυπάρχουν στην έννοια της «κοινής γνώμης». Για τις κοινωνικές και πολιτικές ελίτ, η μάζα, αυθόρμητα, σκέφτεται λαθεμένα ή και καθόλου και, συνεπώς, πρέπει να ενεργεί σαν αυτοί που μιλούν στο όνομά της (οι εκλεγμένοι) να είναι απόλυτοι εκφραστές της, ή, πάλι, με ένα μαγικό κόλπο, να την κάνουν να λέει αυτό που σκέφτονται όσοι ξέρουν να σκέφτονται αλλά δεν έχουν την αριθμητική δύναμη για να προσδώσουν κοινωνική ισχύ σε αυτό που σκέφτονται, εν ολίγοις, κατά κάποιον τρόπο να ενεργήσουν έτσι ώστε οι «φωτισμένες» ιδέες να γίνουν ιδέες-δυνάμεις, υποστηριζόμενες από δυνατές και πολυάριθμες ομάδες. Η συλλογικά υποστηριζόμενη αυτή υποκρισία, που καθιστά δυνατή τη δημοκρατική ιδεολογία, τελικά καταλήγει να παραδεχτεί πως ο λαός «σκέφτεται σωστά» όταν λέει αυτό που θέλουν να τον κάνουν να λέει οι πολιτικές ελίτ και πως «έχει πάντα δίκιο», εκτός βέβαια από περιπτώσεις που έχει άδικο, καθώς αυτές οι τελευταίες πρέπει, στην περίπτωση αυτή, να γνωρίζουν «να αφηφούν την κοινή γνώμη» και

¹⁴ Hegel, *Principes de la philosophie du droit*, Paris, Gallimard, 1963 (Συλλογή «Idées»), σελ. 347.

να αναπτύσσουν τις δυνάμεις τους, ώστε να την κάνουν να σκέφτεται διαφορετικά. Η λανθασμένη αυτή συλλογική πεποίθηση εξηγεί επίσης τις αβεβαιότητες που είχαν εξαρχής σημαδέψει το ζήτημα της ακριβούς μέτρησης αυτής της γνώμης. Η ίδια η ασάφεια της έννοιας ήταν λειτουργικά αναγκαία. Η συγκεκριμένη μέτρηση θα ήταν σχετικά απλή αν οι πολίτες εκφράζονταν μέσα από μια και μόνη εκλογική αναμέτρηση, αφού τότε θα ήταν δυνατό να αναχθούν στη μία και μοναδική κοινοβουλευτική γνώμη. Έτσι, πολύ σύντομα, η εξουσία των εκλεγμένων αμφισβητήθηκε ή, σε κάθε περίπτωση, βρέθηκε να ανταγωνίζεται, σε πολιτικό πάντοτε επίπεδο, μια άλλη μορφή, περισσότερο άμεση, της λαϊκής έκφρασης, αυτή που διαδhlώνει στους δρόμους.

Από την επαναστατική ήδη περίοδο βλέπουμε να συγκρούονται οι λέσχες, που διατείνονται ότι είναι ο ίδιος ο λαός, και οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι, που εμφανίζονται ως οι μόνοι νόμιμοι εκπρόσωποι τους λαού. Πώς όμως μπορεί πράγματι να γνωρίζει κάποιος τι σκέφτεται η κοινή γνώμη; Και, κατ' αρχάς, θέλουμε πράγματι να το ξέρουμε; Ποιες ενδείξεις επιτρέπουν το σχηματισμό μιας εικόνας γύρω από αυτό; Τι πρέπει άραγε να εκτιμήσουμε; Από την πλευρά της θεσμικής και «αρμόζουσας» «κοινής γνώμης» της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, που εκλέχτηκε για μια συγκεκριμένη περίοδο (συνήθως τέσσερα ή πέντε χρόνια) και που θεωρεί, εκτός ενδείξεων περί του αντιθέτου, ότι υποστηρίζει την «κοινή γνώμη», πώς να εκτιμήσει κάποιος τα «κινήματα γνώμης» που μπορεί να εκδηλώνονται διαφορετικά και πώς να αποτιμήσει τη σπουδαιότητα και τη σημασία τους, εφόσον φαίνεται να τονίζουν την απόστασή τους από την επίσημη γνώμη των κοινοβουλευτικών; Τι άραγε αντιπροσωπεύουν όσοι υπογράφουν εκκλήσεις, ή ακόμη όσοι κατεβαίνουν στους δρόμους και όσοι διατείνονται, απευθυνόμενοι στους κοινοβουλευτικούς, ότι είναι «ο λαός»; Τι να σκεφτεί κανείς γι' αυτούς που δε λένε τίποτα («η σιωπηρή πλειοψηφία») αναφορικά με αυτές τις ενεργές μειονότητες που θέλουν συλλήβδην να τις αντιμετωπίσουν ως «κοινή γνώμη»; Οι επαναστάτες του 1789 ήρθαν αμέσως αντιμέτωποι μ' αυτά τα ερωτήματα, που παραμένουν πάντοτε επίκαιρα, ακόμη και αν εκφράζονται με διαφορετικό κάποτε λεξιλόγιο, καθώς η αρχή της αντιπροσώπευσης των Συντακτικών και των Συμβατικών απειλούνταν αδιάκοπα από την «εξουσία του δρόμου», δηλαδή από τους ταραξίες των πολιτικών λεσχών, που κατέβαιναν στο δρόμο και εκτιμούσαν ότι μπορούσαν να κάνουν χωρίς τους αντιπροσώπους, που θεωρούσαν ότι εκπροσωπούσαν ελάχιστα τη βούλησή τους.

Τα κινήματα αυτά του πλήθους, που κάποτε προσεγγίζουν την οχλοκρατία, που ξεσπούν βίαια και θέλουν να επιβάλουν άμεσα μια συχνά αυτο-

σχέδια βούληση, διαθέτουν ένα εύρος που μπορεί να εκτιμηθεί δύσκολα από τους παρατηρητές. Διατείνονται δε ότι αποτελούν ή ότι εκπροσωπούν συλλήβδην την «κοινή γνώμη», ή ότι τουλάχιστον επιδιώκουν να έχουν την «κοινή γνώμη» για μάρτυρά τους, χωρίς πάντοτε να ξέρουν σε ποιον απευθύνονται: Μήπως άραγε θέλουν να ασκήσουν άμεση πίεση στους βουλευτές; Μήπως ελπίζουν ότι, με τη διαμεσολάβηση των εντύπων γνώμης, θα κάνουν γνωστή την οργή τους στο σύνολο των πολιτών; Μήπως υπολογίζουν ότι θα παρασύρουν μαζί τους τους πολίτες που τους βλέπουν στους δρόμους; Και άλλα τέτοια. Ο τρόπος δράσης των λαϊκών αυτών κινήματων διαμαρτυρίας, που είναι, αρχικά, αβέβαιος και συγκεχυμένος, θα γνωρίσει, στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, μια εξέλιξη ανάλογη με εκείνη που γνώρισε η ίδια η έννοια της «κοινής γνώμης» κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα, και σταδιακά θα καταστεί ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο, που θα ληφθεί μεν υπόψη από τους παράγοντες του πολιτικού πεδίου στην πάλη για τον καθορισμό του τι θεωρείται «κοινή γνώμη», αλλά με τίμημα μια τυποποίηση, που θα περιορίσει τα κινήματα αυτά σε καθορισμένα από κανόνες έκφραση γνώμων, αποκλείοντας την απλή και καθαρή επίδειξη δύναμης. Με τον ίδιο τρόπο που δεν αναγνωριζόταν η «άξεστη» γνώμη των λαϊκών τάξεων, προς όφελος της «επεξεργασμένης» γνώμης των «έλλογων» πολιτών, θα γίνουμε αντίστοιχα μάρτυρες της σταδιακής «τιθάσωσης» των διαδηλώσεων, ή, αν θέλετε, της ανακάλυψης ενός έλλογου, καθότι έντονα περιχαρακωμένου και ελεγχόμενου, τρόπου άμεσης έκφρασης των επιμέρους γνώμων, ενώ την ίδια στιγμή θα δούμε να αυξάνεται το κοινό που θα προσφεύγει σε αυτό τον τρόπο έκφρασης, καθώς αυτός θα αποτελεί πλέον κάτι περισσότερο από λαϊκό μέσο δράσης. Η Επανάσταση, κατά την οποία ανέκυψε αυτός ο νέος τρόπος δράσης, αλλά με τη μορφή περιοδικών οχλοκρατικών εκδηλώσεων και βίαιης και ασυντόνιστης έκφρασης των λαϊκών τάξεων των πόλεων, δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για τους μεταρρυθμιστές του δέκατου ένατου αιώνα. Τα ίδια τα επαναστατικά κινήματα είχαν για καιρό χρησιμεύσει ως φόβητρο και ήταν ικανά να οδηγήσουν οποιοδήποτε κίνημα διαμαρτυρίας στην απαγόρευση. Πράγματι, τα κινήματα αυτά αμφισβήτησης ήταν υπερβολικά ασυνήθιστα, και συνδεδεμένα με έναν εξίσου ασυνήθιστο πολιτικό κύκλο, για να συμβάλουν στον ορισμό της «κοινής γνώμης» υπό τη συνήθη και σχεδόν θεσμική της έννοια.

Μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ο δρόμος είχε περιβληθεί με νομιμότητα μόνο για τις επετείους και τις γιορτές, ενώ τα κινήματα διαμαρτυρίας παρέμεναν, κατά βάση, απαγορευμένα. Οι πρώτες διαδηλώσεις στο δρόμο —μπορούμε άραγε να τις ονομάζουμε έτσι χωρίς να υποπίπτουμε

σε αναχρονισμό;— θα εμφανιστούν με την αλλαγή πολιτικής πλεύσης των λαϊκών ενώσεων, οι οποίες αρχικά είχαν πανηγυρικό χαρακτήρα (καρναβάλι, η γιορτή της αρετής, αθλητικές εκδηλώσεις, συνεστιάσεις) ή επετειακό (η κηδεία του Βικτόρ Νουάρ*, η γιορτή της 14ης Ιουλίου κτλ.). Μάλιστα, θα παραμείνουν ένας περιθωριακός τρόπος, καθότι μη καθορισμένος, πολιτικής έκφρασης, με τα περισσότερα αυθόρμητα κινήματα, επιπλέον, να επιδιώκουν να ανατρέψουν με τη βία τα πολιτικά καθεστώτα που γίνονταν αντιληπτά ως αδύναμα ή εξασθενημένα. Έτσι, ο τρόπος που αναπτύσσονταν και οι στόχοι που έθεταν οι συλλογικές αυτές δράσεις ήταν, για ένα μεγάλο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα, σχεδόν αναγκαστικά βίαιοι, καταλήγοντας πολλές φορές στην ανέγερση οδοφραγμάτων. Έφταναν να συγκρούονται με την υφιστάμενη εξουσία, η οποία για την τήρηση της τάξης δε χρησιμοποιούσε ειδικές δυνάμεις, όπως σήμερα, αλλά το στρατό, που, μην έχοντας εμπειρία, συχνά κατέστελλε με αγριότητα κάτι που ήταν αδύνατο να γίνει τότε αντιληπτό ως πραγματική στάση.

Πρέπει λοιπόν να φτάσουμε στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, μεταξύ Φλεβάρη και Μάη του 1848, για να εμφανιστούν, σύμφωνα με τους ιστορικούς, οι συλλογικές δράσεις, οι οποίες διαθέτουν, απ' ό,τι φαίνεται για πρώτη φορά στη Γαλλία, ορισμένα χαρακτηριστικά των σημερινών διαδηλώσεων: τότε βλέπουμε να αναπτύσσονται στους δρόμους του Παρισιού ειρηνικές, μαζικές και πειθαρχημένες διαδηλώσεις (με την κάθε συντεχνία, για παράδειγμα, να πορεύεται πίσω από τη σημαία της), που θέλουν κατ' αυτό τον τρόπο να εκφράσουν την υποστήριξή τους στην προσωρινή «δημοκρατική» κυβέρνηση, που απειλείται από την «αντίδραση των αστών». Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με μια συγκροτημένη χρήση του παρισινού χώρου, εφόσον «οι διαδηλωτές» (η λέξη [*manifestants*] εμφανίζεται εκείνη περίπου την εποχή) συγκεντρώνονται σε ένα μεγάλο χώρο και κατόπιν κάνουν πορεία στις μεγάλες οδικές αρτηρίες, με σκοπό να προσδώσουν ένα μέγιστο ορατότητας στη μάζα που τις συγκροτεί. Εξάλλου, οι διαδηλωτές, πριν διασκορπιστούν, κατευθύνονται σε συγκεκριμένα πολιτικής σημασίας σημεία, όπως το Hôtel de Ville ή το Palais Bourbon. Κανείς όμως δεν ξέρει, ούτε η εξουσία αλλά ούτε και οι διοργανωτές των διαδηλώσεων, τι τελικά να κάνει με τις μεγάλες νέου τύπου διαδηλώσεις. Τον Ιούνιο του 1848, με την έλευση «της Δεξιάς» στην εξουσία, ψηφίστηκε ένας νόμος περί «διασποράς των επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη συναθροίσεων», με

---

* Δημοσιογράφος (1848-1870) του οποίου ο φόνος αποτέλεσε αφορμή για εκδηλώσεις λαϊκής διαμαρτυρίας. (Σ.τ.Ε.)

σκοπό να θέσει ένα τέρμα στις μαζικές λαϊκές διαδηλώσεις, που προκαλούσαν ανησυχία: οποιαδήποτε συνάθροιση σε δημόσιο χώρο μπορεί, από εδώ και στο εξής, να θεωρηθεί παράνομη και, ως εκ τούτου, «στασιαστική».

Η κυρίαρχη τάξη δε βλέπει γιατί πρέπει οι λαϊκές τάξεις να διατηρούν το δικαίωμα να διαδηλώνουν, εφόσον η καθολική ψήφος (για τους άρρενες), που μόλις είχε θεσπιστεί, θεωρούνταν επαρκές μέσο πολιτικής έκφρασης των έως τότε αποκλεισμένων από την πολιτική ζωή «μαζών». Η διαδήλωση, στο μέτρο που φέρει εν σπέρματι την ανταρσία και παραμένει για καιρό πιο κοντά στη στάση παρά στις εκλογικές διαδικασίες και στην ειρηνική έκφραση μιας γνώμης, συναντά ισχυρή αντίσταση εκ μέρους της υφιστάμενης εξουσίας, που δέχεται καλύτερα το συναφή με τα δημοκρατικά καθεστώτα νόμο της πλειοψηφίας, στο βαθμό που αυτός εκφράζεται με αφηρημένο και αριθμητικό τρόπο στις εκλογές. Το ότι λοιπόν η καθολική ψήφος έγινε σταδιακά αποδεκτή, ακόμα και από όσους αρχικά ήταν αντίθετοι, εν πολλοίς οφείλεται στο ότι η εκλογική λογική δεν προκάλεσε σοβαρούς κραδασμούς, αντίθετα από ό,τι φοβούνταν ορισμένοι, στην πολιτική σύνθεση των συνελεύσεων. Επιπροσθέτως, αν υποθέσουμε ότι θα έπρεπε ακόμη και οι λαϊκές τάξεις να μπορούν να εκφράζονται, θα ήταν καλύτερα να το κάνουν μέσω της εκλογικής διαδικασίας παρά ευθέως, στο δρόμο, κι αυτό γιατί «ο λαός», για να μιλήσουμε όπως ο Σαρτρ, «ήταν σε σειρά», δηλαδή κοινορτοποιημένος και θρυμματισμένος, με λίγα λόγια, σε μια κατάσταση όπου τα, πάντοτε ανησυχητικά, μαζικά φαινόμενα ήταν κατά κάποιον τρόπο εξουδετερωμένα¹⁵.

Με την καθολική ψήφο, ο νόμος της πλειοψηφίας κινδυνεύει πάντοτε να καταστεί ο νόμος όσων κοινωνικών τάξεων υπερτερούν σε αριθμό, δηλαδή ο νόμος των λαϊκών τάξεων. Γι' αυτό η καθολική ψήφος έδωσε την αφορμή για την έναρξη μιας ισχυρής αντίστασης εκ μέρους των προνομιούχων τάξεων. Μια σημαντική μερίδα των πιο συντηρητικών πολιτικών θα θεωρεί για καιρό παράνομη την παροχή δικαιώματος ψήφου στις λαϊκές τάξεις, πόσο μάλλον του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, με ορισμένους μάλιστα από αυτούς να καθιστούν σαφή, κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, την περιφρόνησή τους απέναντι στους ελάχιστους αντιπροσώπους των εργατών, τους οποίους θεωρούσαν αμόρφωτους και ανεπαρκείς¹⁶. Έτσι κι

¹⁵ Βλέπε σχετικά με αυτό το άρθρο στο οποίο παραπέμφαμε πιο πάνω, του Alain Garrigou, σχετικά με την εγκατάσταση παραβάν και το άρθρο που έγραψε ο Ζαν-Πολ Σαρτρ λίγο μετά το Μάιο του 1968 – «Εκλογές, παγίδα για κόπανους», *Les Temps modernes*, 318, Ιανουάριος 1973.

¹⁶ Σχετικά με αυτό το ζήτημα βλέπε, για παράδειγμα, το άρθρο του M. Offerlé «Illé-

αλλιώς, η καταμέτρηση των ψηφοδελτίων στις κάλπες και η ανάδειξη «του λαού» μέσα από την αντιπροσωπευτική μορφή των εκλεγμένων εκπροσώπων του, που στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τους αστούς, φάνηκε τελικά προτιμότερη από τις φυσικές συγκεντρώσεις των πολιτών στους δρόμους και από τους ηγέτες των κινημάτων αυτών, που ποτέ δεν ξέρουμε ακριβώς πώς εξελέγησαν και οι οποίοι αποκαλούνται υποτιμητικά «καθοδηγητές». Πάντοτε υπάρχει δυσπιστία απέναντι στην άμεση έκφραση της λαϊκής βούλησης, έστω και σε μικρότερο βαθμό, καθώς η εξουσία τείνει να αντιτάσσει την «κοινή γνώμη», όπως αυτή μετριέται από τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων ή από τις εκλογικές αναμετρήσεις, στις διαδηλώσεις που οργανώνονται από τις «ταραχώδεις μειοψηφίες».

Δείκτης —μεταξύ άλλων παραγόντων— της όψιμης αναγνώρισης αυτού του τύπου πολιτικής δράσης, η «διαδήλωση» εμφανίζεται στα λεξικά με τη σημερινή της έννοια μόλις το 1866: το *Litttré* την ορίζει ως «λαϊκό κίνημα, συγκέντρωση που αποσκοπεί στο να διαδηλώσει μια ορισμένη πολιτική πρόθεση» και θεωρεί σκόπιμο να διευκρινίσει, μια και αυτό δεν ήταν καθόλου εύλογο την εποχή εκείνη, ότι οι διαδηλώσεις «μπορούν να είναι ειρηνικές». Όσο για τη λαϊκή λέξη «manifestation», θα καθιερωθεί από τους φοιτητές του Παρισιού έναν αιώνα αργότερα, το 1952¹⁷. Επομένως, διαπιστώνουμε ότι μέχρι το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα δεν υπάρχει θετικός όρος για να περιγραφεί αυτό το ακόμη ασυνήθιστο είδος ειρηνικών πολιτικών εκδηλώσεων. Το μόνο που γνωρίζουμε, από το επίσημο λεξιλόγιο της εξουσίας, είναι οι «συναθροίσεις του όχλου», οι οποίες είναι πολιτικά σχεδόν εξ ορισμού «παράνομες», εφόσον μοναδικό σχεδόν μέλημά τους είναι, προσφεύγοντας σε έκτροπα και σε φυσική βία, να ανατρέψουν την υφιστάμενη εξουσία.

Ωστόσο, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί σε τι αντιστοιχεί αυτό το είδος

---

gitimité et légitimation du personnel politique ouvrier avant 1914», *Annales ESC*, 4, 1984. Η περιφρόνηση αυτή είναι εμφανής ακόμη και σήμερα, αν και εκφράζεται με λιγότερη κακεντρέχεια: οι σατιρικές απομιμήσεις των ηγετών του κομμουνιστικού κόμματος, οι οποίοι προέρχονται από λαϊκές τάξεις, που μπορούμε να δούμε σήμερα στην τηλεόραση διακωμωδούν, αδέξια πολλές φορές, την αμορφωσιά και τις παιδευτικές τους αξιώσεις.

¹⁷ Περί τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, ο όρος «διαδήλωση» σημαίνει απλώς τη δημόσια έκφραση ενός αισθήματος ή μιας γνώμης. Γύρω στο 1857, αποκτά την έννοια της λαϊκής συγκέντρωσης που ως στόχο έχει να καταστήσει δημόσιες τις διεκδικήσεις μιας ομάδας ή ενός κόμματος, και γύρω στο 1889 αποκτά επίσης την έννοια της δημόσιας τελετής προς τιμή ή σε ανάμνηση κάποιου. Βλέπε σχετικά με αυτό *Dictionnaire des trésors de la langue française*.

της βούλησης του «διαδηλώνει» που θα προκύψει σε πείσμα μιας συχνά βίαιης καταστολής και τι συμφέροντα μπορούν να ανιχνευτούν σε αυτές τις πορείες, οι οποίες, συχνά κοπιαστικές, ενέχουν πάντοτε τον κίνδυνο επικίνδυνων συγκρούσεων με τις δυνάμεις της τάξης, τόσο για τους διοργανωτές όσο και για τους ίδιους τους συμμετέχοντες. Το ότι λοιπόν η διαδήλωση σταδιακά επιβλήθηκε ως νόμιμος τρόπος πολιτικής δράσης, παρά τις ισχυρές αντιδράσεις της εξουσίας στην αναγνώρισή της, οφείλεται στο ότι ακριβώς επέτρεψε την έκφραση κάτι διαφορετικού από αυτό που μπορούσε να δηλώσει η απλή ψήφος ή η υπογραφή μιας διαμαρτυρίας. Όντας μια άμεση σχεδόν έκφραση δυσαρέσκειας ή αγανάκτησης, όπως το αυθόρμητο ξέσπασμα, κυρίως αποτελεί τη φυσική κατάθεση μιας γνώμης: δίνοντας οντότητα σε μια διεκδίκηση, συμβάλλει στη μεταμόρφωση μιας απλής ατομικής γνώμης σε ιδέα-δύναμη, εφόσον εκφράζει μια αποφασιστικότητα πολύ πιο ισχυρή και μια φυσική δέσμευση πολύ πιο δυνατή από μια απλή διαμαρτυρία ή μια ψήφο. Η διαμαρτυρία δεν είναι παρά μια, μετά πολλών κόπων—τις περισσότερες φορές—συνταγμένη, λίστα ονομάτων, η οποία, όντας επίσης πολύ μεγάλη, μπορεί κάλλιστα να συγκριθεί με ένα πλήθος που διαδηλώνει παρά με τον άτονο απόηχο και τη θαμπή εικόνα «της κοινής γνώμης». Οι εκλογές, όπως εξάλλου αργότερα και οι δημοσκοπήσεις γνώμης, τείνουν να ελαχιστοποιήσουν την ουσιαστική βαρύτητα που έχουν οι ενεργές και ταραχώδεις μειοψηφίες, μεταστοιχειώνοντάς τις σε «σιωπηρές πλειοψηφίες», παράγοντας έτσι με την ίδια κίνηση μια συναίνεση περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Το ότι λοιπόν οι δημοσκοπήσεις γνώμης θα μπορέσουν έτσι εύκολα να υιοθετηθούν από μια μεγάλη μερίδα της τάξης των πολιτικών οφείλεται στο ότι αυτές προσεγγίζουν τις παραδοσιακές εκλογικές διαδικασίες και επιτρέπουν, με τη χρήση τεχνικών μέσων που λειτουργούν με βάση τη στατιστική επαγωγή, την παραγωγή μιας αφηρημένης και φαινομενικά συγκατανεύουσας «γενικής βούλησης».

Οι διαδηλώσεις με τη σύγχρονη έννοια του όρου θα πολλαπλασιαστούν μόλις στις αρχές της Τρίτης Δημοκρατίας. Παράλληλα με τις πραγματικές «υπαίθριες συγκεντρώσεις», τις συναθροίσεις σε δημόσιους χώρους και τις «βόλτες» των ανέργων εργατών στους δρόμους, βλέπουμε να οργανώνονται δημόσιες διαδηλώσεις, που αναμφίβολα εισάγονται από την Αγγλία: μέσα από αυτές οι συνδικαλιστικές οργανώσεις θα έρθουν σε επαφή με τη διεκδικητική ζέση των εργατών, ενώ την ίδια στιγμή προσπαθούν να επενεργήσουν στις κυβερνήσεις προσφέροντάς τους μια, ταυτόχρονα ανησυχητική και ελεγχόμενη, εικόνα του πλήθους των εργατών. Η διαμάχη ανάμεσα στον Ζορές και στον Κλεμανσό για την αποτελεσματικότητα των διαδηλώσεων προδίδει τον αβέβαιο ακόμη αντίκτυπο που έχει στην εξουσία

η νέα αυτή μορφή πολιτικής δράσης, η οποία επενεργεί μόνο σε αυτούς που την αναγνωρίζουν ως τέτοια. Για την επαναστατική άκρα Αριστερά, την οποία κατάτρυχε η εικόνα της «τελικής και δοξασμένης επανάστασης» και που, ως εκ τούτου, έτρεφε ένα παραδοσιακό όραμα περί συλλογικής δράσης, μια πειθαρχημένη, με τάξη και με σεβασμό στη νομιμότητα διαδήλωση ήταν μια «φάρσα» και δεν μπορούσε να αποτελέσει σοβαρό μέσο άσκησης πίεσης στην εξουσία: κατά τα λεγόμενά τους, οι διαδηλώσεις, για να είναι αποτελεσματικές, έπρεπε να προξενούν φόβο και να ενέχουν μια πραγματική δοκιμασία δυνάμεων. Αντιθέτως, για τους ρεφορμιστές σοσιαλιστές, η διαδήλωση αποτελούσε ένα νέο τρόπο έκφρασης γνώμης, που έμελλε να ανταγωνιστεί τις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις και να απειλήσει το μονοπώλιο της αντιπροσωπευσής τους: για τους λιγότερο προνομιούχους, έμελλε να αποτελέσει ένα χρήσιμο μέσο για να εισακουστούν από την εξουσία και να καταστούν, με την κινητοποίηση της κοινής γνώμης, ένα μέσο άσκησης πίεσης: με λίγα λόγια, μπορούσε να αποτελέσει ένα συμπλήρωμα στο δικαίωμα ψήφου, επιτρέποντας τουλάχιστον «στο λαό» να ανακαλεί στην τάξη τους ίδιους τους εκλεγμένους εκπροσώπους του. Οι σοσιαλιστές πραγματοποιούν ολόκληρη εκστρατεία για να αναγνωριστεί το πραγματικό «δικαίωμα στη διαδήλωση». Το μόνο όμως που επιτυγχάνουν είναι μια απλή ανοχή, υπό τον όρο ότι οι διαδηλωτές θα παρατάσσονται με οργάνωση και με πειθαρχία, δηλαδή ότι έκτοτε θα πρέπει να μειωθεί σημαντικά η συναφής με αυτό τον τύπο συλλογικής δράσης αβεβαιότητα.

Κι είναι αναμφίβολα το 1909, με την αποκαλούμενη από τους ιστορικούς «επανάσταση του Ferrer», που παγιώνεται οριστικά η σύγχρονη μορφή διαδήλωσης. Τη στιγμή λοιπόν που μια αυθόρμητη πολιτική διαδήλωση προς τιμήν του Ισπανού αναρχικού Ferrer «είχε πάει στραβά», κατάφερε να συγκροτηθεί μια δεύτερη διαδήλωση, αυτή τη φορά όμως ύστερα από κάλεσμα του σοσιαλιστικού κόμματος και της συνομοσπονδίας εργατών, με τις εργατικές ενώσεις να θέλουν να αποδείξουν ότι είναι σε θέση να κάνουν τους εργάτες να διαδηλώσουν με τάξη, με άλλα λόγια, ότι είναι ικανοί να διαδηλώσουν «όπως και οι Άγγλοι», δηλαδή ειρηνικά, χωρίς έκτροπα και βία. Η δεύτερη αυτή διαδήλωση, που ήταν ως προς αυτό «πετυχημένη», θα περιγραφεί από τον τύπο της εποχής με μια γλώσσα που μαρτυρεί σε μεγάλο βαθμό την ταραχή που είχε επιφέρει στις καθιερωμένες κατηγορίες των πολιτικών εννοιών, και σημειώνει την καινοτομία που αντιπροσωπεύει το εν λόγω γεγονός: οι δημοσιογράφοι μιλούν για έναν «εξαιρετικό περίπατο», για μια παράδοση «πορεία», κατά την οποία οι νέοι «περπατούν χέρι με χέρι» κτλ.

Από το πλήθος στα «κοινά»

Κατά συνέπεια, με την καθιέρωση της καθολικής ψήφου (για τους άρρενες) και με τη συνακόλουθη ανάπτυξη, κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, νέων μορφών συλλογικών δράσεων, που πλαισιώνονται από νέες «μαζικές» οργανώσεις, όπως τα πολιτικά κόμματα ή τα συνδικάτα, βρισκόμαστε ταυτόχρονα απέναντι σε ένα βραδύ μετασχηματισμό της έννοιας της «κοινής γνώμης». Μέχρι τότε, αυτή η τελευταία συνοψιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στη γνώμη μιας ελίτ πολιτών, κατά βάση των πλέον πληροφορημένων και προικισμένων με «ηθικότητα» και ευφυΐα, οι οποίοι όφειλαν, ύστερα από μια λογική συζήτηση, να την κάνουν να εισακούεται δημόσια και να γίνεται σεβαστή —σε αντίθεση με μια άξεστη «κοινή γνώμη»— μια γνώμη με κύρος, θεωρούμενη ουσιωδώς σωστή και αποβλέπουσα στο «κοινό καλό» (το καθολικό). Αυτή η γνώμη ήταν «κοινή», υπό την έννοια ότι είχε έναν προορισμό, λόγω της ίδιας της αξίας, να καταστεί δημόσια: η «ρητή και κατηγορηματική γνώμη, αναγνωρισμένη από τους πολιτικούς θεσμούς», κατά την έκφραση του Χάμπερμας¹⁸, στην πραγματικότητα αποσκοπούσε στο να αναχθεί σε πλειοψηφική γνώμη των κοινοβουλευτικών συνελεύσεων. Μην μπρομώντας η «βούληση του λαού» να βρει άμεση έκφραση, έμελλε να επαφίεται στη διαμεσολάβηση των αρμόδιων πολιτικά εκπροσώπων της, συσπειρωμένων σε οργανώσεις που ταυτόχρονα την κινητοποιούσαν και την πλαισιώναν. Περί τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, με τον πολλαπλασιασμό των μαζικών κινημάτων και των διαδηλώσεων (που ήταν κυρίως συνδεδεμένα με την αστικοποίηση και την εκβιομηχάνιση), και κυρίως με τη διάδοση ενός λαϊκού και εθνικού τύπου, πρόκειται να εμφανιστεί μια άλλη «κοινή γνώμη», αντίθετη στην προηγούμενη, που θα συνυπάρξει με αυτή μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα, πριν να την εκτοπίσει τελείως. Η νέα αυτή γνώμη είναι επίσης χαρακτηρισμένη ως «κοινή», αλλά με διαφορετική σημασία, την οποία φαίνεται να επικαλείται η λογική της δημοκρατίας: φαινομενικά τουλάχιστον, αποτελεί τη γνώμη του ίδιου του κοινού. Η άμεση ή αυθόρμητη αυτή γνώμη δεν έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτή των πολιτικών, η οποία, κατά βάση, αποτελεί το

¹⁸ J. Habermas, *L'espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*, Paris, Payot, 1986 (πρώτη γερμανική έκδοση 1962), σελ. 255. Το κεφάλαιο VII, αφιερωμένο στην «έννοια της κοινής γνώμης», περιγράφει ακριβώς την αντίθεση ανάμεσα στα δυο είδη κοινής γνώμης, αλλά με τρόπο αφηρημένο και σημαδεμένο από μια αξιολογική κρίση (υπάρχει διαβάθμιση στην κοινή γνώμη, όπως ακριβώς υπάρχει διαβάθμιση από το δημόσιο χώρο στο χώρο της διαφήμισης).

προϊόν μιας ειδικής πολιτικής εργασίας. Δεν πρόκειται τόσο για την έλλογη γνώμη, στην οποία καταλήγουμε μετά από σκέψη, όσο για βαθύτατα ριζωμένες προκαταλήψεις, ή πάλι για ψευδο-γνώμη, ελάχιστα δεσμευτική, δύσκολα εσωτερικευμένη, που την εγκαταλείπει κανείς γρήγορα, παραπλήσια με τα κοινά φληναφήματα. Αυτή η «κοινή γνώμη», που περνά από τον τύπο και τα διάφορα λαϊκά κινήματα διαμαρτυρίας, δε θα αναγνωριστεί παρά σταδιακά, ενώ «το πλήθος» θα παραμείνει για καιρό, για το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών ελίτ, συνώνυμο του ανορθολογισμού.

Αναμφίβολα, ο κοινωνιολόγος Gabriel Tarde είναι αυτός που θα «θεωρητικοποιήσει» θετικά, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, κυρίως στο βιβλίο *L'opinion et la foule*¹⁹, τη νέα αυτή σχέση ανάμεσα στη διαμόρφωση του εκάστοτε «κοινού», την ανάπτυξη μιας λαϊκής δημοσιογραφίας και την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή της νέας αυτής «κοινής γνώμης» (την οποία αποκαλεί «Γνώμη», με γ κεφαλαίο). Ο Tarde θέτει τις βάσεις μιας πραγματικής κοινωνιολογικής ανάλυσης της «κοινής γνώμης», αποστασιοποιούμενος από την κανονιστική προσέγγιση της «κοινής γνώμης». Ως κοινωνικό θεμέλιο της ανόδου αυτής της κοινής γνώμης βλέπει την εμφάνιση και την ανάπτυξη του εκάστοτε «κοινού», το οποίο προκύπτει βάσει ενός νέου τρόπου συνένωσης που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες. Περιγράφει σαν σε αρνητικό τα παραδοσιακά κινήματα του «πλήθους», τα οποία, κατά την άποψή του, ανήκουν ήδη στο παρελθόν, ώστε να αναδείξει όσο γίνεται καλύτερα τα νέα χαρακτηριστικά του «κοινού».

Η δράση του πλήθους, κατά τον Tarde, είναι επαναλαμβανόμενη και βίαιη (οδοφράγματα, λεηλασίες παλατιών, καταστροφές, πυρκαγιές, σφαγές): ξεσπά αιφνίδια (αρκεί ένα συμβάν για να προκαλέσει ολόκληρη στάση), με αφορμή περιστάσεις που συχνά είναι ακραίες καθεαυτές (οι εξεγέρσεις των πεινασμένων): όταν εκδηλώνεται σε τοπικό επίπεδο, έχει τα χαρακτηριστικά του ξαφνικού πάθους (σβήγει το ίδιο γρήγορα όπως ξεσπάει). Αυτό το είδος δράσης χαρακτηρίζεται από «έλλειψη φαντασίας ως προς την εφεύρεση συμβόλων, που είναι πάντοτε τα ίδια, επαναλαμβανόμενα κατά κόρον», για να εκφράσουν δημόσια κάποια συναισθήματα (πομπές με λάβαρα, αγάλματα, λείψανα, μερικές φορές ακόμη και κομμένα κεφάλια — τα τραγικά γεγονότα της Επανάστασης είναι πάντοτε παρόντα) και το μόνο που γνωρίζουν είναι τα «ζήτω» και οι «φωνασκίες». Τα πλήθη χαρακτηρίζονται από μια «πρωτοφανή μισαλλοδοξία», μια «τραγελαφική έπαρση»,

¹⁹ *L'opinion et la foule*, Paris, PUF, 1989 (συλλ. «Recherches politiques»), με μια εισαγωγή του D. Reynié (πρώτη έκδοση το 1901).

καθώς και από μια «οξυθυμία η οποία οφείλεται στην ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας τους»²⁰. Αντιθετικά, ο Tarde περιγράφει την εμφάνιση των διαδηλώσεων, που είναι σχεδιασμένες πιο προσεκτικά και υπολογισμένες ακόμη και ως προς τις βιαιότητες τους: μέσα από αυτές εκφράζεται το εκάστοτε «κοινό» με μεγαλύτερη ποικιλία, φτάνοντας πολλές φορές να δείχνει ένα πραγματικά «εφευρετικό δαιμόνιο». Αυτές οι νέου τύπου ομάδες είναι σε μικρότερο βαθμό εντοπισμένες σε χώρο και σε χρόνο και με μεγαλύτερη συνοχή από ό,τι τα απλά περιστασιακά πλήθη· είναι πιο επίμονες, πιο σταθερές και ικανές για περισσότερο μόνιμες δραστηριότητες, που υπερβαίνουν την πρόσκαιρη διαδήλωση. Ο Tarde επιμένει ιδιαίτερα σε αυτό το βιβλίο στους στενούς δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις νέες μορφές συλλογικής δράσης και στην ανάπτυξη ενός εθνικής εμβέλειας τύπου, που την εμφάνισή του εντοπίζει στην επαναστατική περίοδο αλλά που η πραγματική εξέλιξή του θα λάβει χώρα μόλις το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα.

Σε αυτές τις πολύ υποβλητικές σελίδες, ο Tarde ουσιαστικά αναλύει την επονομαζόμενη σήμερα διαδικασία εθνικής ενοποίησης της πολιτικής αγοράς, που εξελισσόταν τότε μπροστά στα μάτια του με την ανάπτυξη του τύπου εθνικής εμβέλειας (διαδικασία που θα ενισχυθεί τον εικοστό αιώνα με την τηλεόραση) και, αντίστοιχα, την εμφάνιση ενός νέου τρόπου κοινωνικής συνένωσης, που κατά βάση συνίσταται στις αποκαλούμενες «ομάδες εξ αποστάσεως» ή «κοινά»²¹. Συγκεκριμένα, εξηγεί ότι, πριν αναπτυχθεί ο εθνικής εμβέλειας τύπος, δεν υπήρχε «μια» γνώμη αλλά «γνώμες» τοπικές, αποσπασματικές, ποικίλες, που αγνοούσαν οι μιν τις δε και που αφορούσαν θέματα πολλές φορές στενά συνυφασμένα με ατομικές επαγγελματικές ενασχολήσεις ή με κουτσομπολιά σχετικά με την τοπική ζωή. Σπάνια υπήρχαν νέα που προέρχονταν «απ' έξω», τα διέδιδαν με καθυστέρηση, και μάλιστα λίγο ή πολύ διαστρεβλωμένα. Η πανεθνική διανομή του τύπου κατά κάποιον τρόπο «καθιστά εθνικά» τα θέματα συζήτησης²²: χάρη στις μεγάλες καθημερινές εφημερίδες και στη βελτίωση των μέσων μεταφοράς, υπάρχει μια «στιγμιαία μεταβίβαση της σκέψης σε οποιαδήποτε απόσταση», που επιτρέπει «να αποδίδει κανείς σε όλα τα κοινά την απέ-

²⁰ G. Tarde, στο ίδιο, σελ. 54.

²¹ Στο ίδιο, σελ. 37.

²² Για μια πρόσφατη ιστορική ανάλυση της διαδικασίας εθνικοποίησης του γαλλικού γεωγραφικού χώρου περί τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα βλέπε E. Weber, *La fin des terroirs*, Paris, Fayard, 1986.

ραντη επέκταση που επιδέχονται, η οποία δημιουργεί ανάμεσα σε αυτά και στα πλήθη μια τόσο έντονη αντίθεση»²³. Ο τύπος, κατά τη μεταφορά του Tarde, είναι μια πραγματική «αναρροφητική και συνθλιπτική αντλία ειδήσεων», που λαμβάνονται και διαδίδονται αυθημερόν σε όλα τα σημεία του πλανήτη (ή, τουλάχιστον, διευκρινίζει ο Tarde, όσες από αυτές φαίνονται ενδιαφέρουσες στο δημοσιογράφο «και σε σχέση με το στόχο που επιδιώκει και το κόμμα που εκπροσωπεί»). Με το να επιβάλλει τα περισσότερα από τα καθημερινά θέματα των συνομιλιών και των δημόσιων λόγων, δημιουργεί ομάδες που τα μέλη τους, παρ' ότι διεσπαρμένα στο γεωγραφικό χώρο, έχουν μια συνοχή που θεωρείται ότι είναι «διανοητικού» τύπου.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ο Tarde δεν πίστευε στα «πολιτικά βαρόμετρα» που μηχανεύονται σήμερα τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων και που οι κατά καιρούς μεταβολές τους τροφοδοτούν τις συνομιλίες, αν όχι των αναγνωστών, τουλάχιστον του πολιτικο-δημοσιογραφικού περιβάλλοντος, όταν παρατηρούσε πως η πολιτική που έφερε ο τύπος έτεινε, κυρίως στις αστικές περιοχές, να αντικαταστήσει «τις περί ανέμων και υδάτων συζητήσεις», «καθώς η ουράνια μετεωρολογία είχε πλέον αντικατασταθεί από τη μετεωρολογία της πολιτικής». Ωστόσο γοητεύεται από αυτή την εν τη γενέσει της εξουσία των δημοσιογράφων του Παρισιού, που με αυτό τον τρόπο δημιουργούσαν τα «κοινά», δηλαδή πραγματικά «διεσπαρμένα πλήθη». Αυτοί οι δημοσιογράφοι, τους οποίους, για την ακρίβεια, ονομάζει «δημοσιολόγους», αφού δημιουργούν θέματα δημόσιας συζήτησης και απευθύνονται στο «μεγάλο κοινό», «παρέχουν στο κοινό τους τις συζητήσεις της ημέρας» και ορίζουν θέματα που θεωρούνται «το ίδιο συναρπαστικά για όλους»: «αρκεί, παρατηρεί αυτός, μια πένα για να θέσει σε κίνηση χιλιάδες γλώσσες»²⁴.

Έστω και αν η ανάλυση του Tarde παραμένει συνοπτική, ωστόσο περιγράφει ξεκάθαρα, και συχνά με τον κατάλληλο τρόπο, τους μείζονες μετασχηματισμούς στους οποίους εδράζεται η ισχύς της νέας αυτής μορφής «γνώμης». Με την υπερβολή που αρμόζει σε όλους όσοι νομίζουν ότι βρίσκονται απέναντι σε μια μεταβολή, ο Tarde περιγράφει, χωρίς να πολυενδιαφέρεται για τις λεπτομέρειες, τις επιδράσεις του τύπου εθνικής κυ-

²³ Ανάλογες αναλύσεις γίνονται αναφορικά με το ρόλο της τηλεόρασης ως πηγής καθημερινών συζητήσεων. Βλέπε, για παράδειγμα, τον D. Boullier, *La conversation télé*, Lares (Université de Rennes 2), 1987.

²⁴ Στο ίδιο, σελ. 82. Ο ρόλος του τύπου στην υπόθεση Ντρέφους, που δίχασε περί τα τέλη του 19ου αιώνα ένα μεγάλο μέρος της Γαλλίας, ίσως να εξηγεί τη γένεση της θεώρησης του Tarde για την υπερβολική εξουσία του τύπου.

κλοφορίας στην πολιτική²⁵. Όπως υποστηρίζει, οι εθνικής εμβέλειας ειδήσεις αγγίζουν τους διεσπαρμένους πληθυσμούς, με αποτέλεσμα να δημιουργούν ένα τεράστιο, αφηρημένο και κυρίαρχο κοινό, χάρη στην εργασία συγχώνευσης των προσωπικών και τοπικών απόψεων σε απόψεις κοινωνικές και εθνικές, οι οποίες έχουν τόσο μεγαλύτερη δύναμη όσο τις μοιράζεται ο κόσμος, και γνωρίζουν ότι τις μοιράζεται: όλος ο κόσμος την ίδια στιγμή ξέρει, και μπορεί επομένως την ίδια στιγμή να πάρει μια θέση. Η σταδιακή εξάλειψη των τοπικισμών της επαρχίας και των τοπικών εθίμων, εξαιτίας της ανάπτυξης των επικοινωνιών και των μεταφορικών μέσων, καθώς και η ακόμη μεγαλύτερη ταχύτητα διάχυσης ιδεών και γούστων μέσω του Τύπου, συνεπιφέρουν μια αυξανόμενη ομοιότητα στις παράλληλες συζητήσεις που διεξάγονται σε έναν ολοένα και πιο εκτενή γεωγραφικά χώρο, ενώ την ίδια στιγμή δίνεται έμφαση, σε βάρος της παράδοσης και του λόγου, στη βαρύτητα του αριθμού των ατόμων που μοιράζονται την ίδια γνώμη, καθώς οι ψήφοι μετριοούνται και δε ζυγίζονται.

Ο τύπος συμβάλλει ολοένα και περισσότερο στο να αποκτήσουν αξία τα πράγματα στην πολιτική. Οι δημοσιογράφοι είναι πραγματικοί καθοδηγητές γνώμης και συμμετέχουν ολοένα και περισσότερο σε διαδηλώσεις, συμβάλλοντας στην κατασκευή της εκάστοτε νέας αυτής ομάδας που ονομάζουμε «κοινό», το οποίο και εξαναγκάζεται να ενεργεί ολοένα και λιγότερο αυθόρμητα: ακόμη και το «οικονομικό κοινό» (δηλαδή ο κόσμος των εργατών) φτάνει να εξιδανικεύει τις ορέξεις του προσπαθώντας να τις εξηγήσει στον τύπο, «καθώς η μεταμόρφωση όλων των κοινωνικών ομάδων σε κοινά» έχει ως συνέπεια μια «προϊούσα επίταση του διανοητικού χαρακτήρα (*intellectualisation*) του κοινωνικού κόσμου». Σύμφωνα με τον Tarde, οι δημοσιογράφοι τρόπον τινά διαδηλώνουν για τα κοινά, ακόμη και αντ' αυτών, στην εφημερίδα τους με το να τα υπερασπίζονται και να θέτουν όλο τους το ταλέντο στην υπηρεσία τους. Σε αντίθεση με τα πλήθη, τα κοινά, διευκρινίζει επίσης ο Tarde, ουσιαστικά υπάρχουν χάρη στον τύπο και χάριν

²⁵ Μια τέτοια ανάλυση εύλογα μας θυμίζει τη μεταγενέστερη ανάλυση του Edgard Morin, στις αρχές της δεκαετίας του '60, με αφορμή τη «μαζοποιητική εξουσία» της τηλεόρασης (*L'esprit du temps*, Παρίσι, Grasset, 1963). Κατά τούτο, η ανάλυση είναι επίσης ενδιαφέρουσα αναφορικά με αυτά που μας μεταφέρει από την, εν μέρει βάσιμη, άποψη που ενδεχομένως είχαν οι σύγχρονοι για τις μεταβολές που ήταν τότε σε εξέλιξη. Μια κοινωνιολογική έρευνα σχετικά με τα πολιτικά αποτελέσματα που παράγονται από την ανάπτυξη του τύπου και των μέσων επικοινωνίας θα μπορούσε να είναι πολύ πιο προσεκτική με τις διαφορετικές σχέσεις που έχουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες με αυτές τις διαδικασίες.

αυτού. Κι έτσι «κάνουν να ξεχυθούν από την πένα των δημοσιολόγων χείμαρροι ύβρεων ή λυρισμών». Το κοινό ενεργεί με τη διαμεσολάβηση των δημοσιολόγων, «μέσω αυτών διαμαρτύρεται, επιβάλλεται στους κρατούντες, που καθίστανται τα εκτελεστικά του όργανα. Αυτό είναι που ονομάζουμε δύναμη της γνώμης»²⁶.

Ωστόσο, ο Tarde επισήμανε ακριβώς πως η δύναμη αυτή της δημοσιογραφίας που διαχέει μια συνεχή ροή πληροφοριών υπόκειται σε μια οικονομικού τύπου λογική, αφού το κοινό των αναγνωστών ανάγεται επίσης σε κοινό πελατείας. Να γιατί παραλληλίζει τις κατασκευασμένες από τον τύπο γνώμες με καταναλωτικά αγαθά, στο βαθμό που η επιτυχία τους εξαρτάται, όπως και αυτών των τελευταίων, από τη μόδα και από έναν ορισμένο αριθμό κοινωνικών χαρακτηριστικών (ηλικία, κοινωνική θέση κτλ.)²⁷. Επιμένει στο πρόσκαιρο του χαρακτήρα τους, «ανάλαφρο όπως ο άνεμος», ποικίλο και εντελώς διαφορετικό από τη μια μέρα στην άλλη. Η «αλήθεια» αυτής της γνώμης, που πιο πολύ «καταναλώνεται» παρά «συζητείται», δεν έγκειται στην ορθότητά της καθεαυτή αλλά στην ποσοτική της δύναμη, δηλαδή στον αριθμό των ατόμων που, από μια δεδομένη στιγμή, την ασπάζονται από κοινού²⁸.

Η «κοινή γνώμη» ως τέχνημα

Πολυάριθμες έρευνες διενεργούνται εδώ και είκοσι χρόνια από ιστορικούς προκειμένου να αποτιμηθεί σε τι «πραγματικά» συνίστατο, στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, η νέα αυτή «κοινή γνώμη», ενώ ορισμένοι επιδιώκουν ακόμη και να τη γνωρίσουν με μια ακρίβεια που θα ήθελαν συγκρίσιμη με αυτή που φαίνεται να επιτρέπει η σύγχρονη πρακτική των δημοσκοπήσεων²⁹. Κατά παράδοξο τρόπο, ορισμένοι από αυτούς τους ιστορικούς,

²⁶ Tarde, στο ίδιο, σελ. 62.

²⁷ Ο J. Schumpeter θα αναλύσει, καμιά σαρανταριά χρόνια αργότερα, με σαφήνεια το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα με βάση το οικονομικό μοντέλο της αγοράς. Βλέπε *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris, Payot, 1954 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1942).

²⁸ Όπως παρατηρεί ο Dominique Reynié στην εισαγωγή του, η ποσοτική αυτή έννοια της γνώμης την αναγκάζει να απομακρυνθεί οριστικά από τη φιλοσοφία και προετοιμάζει τη αναμόρφωσή της από τις κοινωνικές επιστήμες, ενώ η θέση του Jean Stoetzel, για παράδειγμα (*Théorie des opinions*, Paris, PUF, 1943), επικαλείται ακριβώς τον Tarde.

²⁹ Βλέπε, για παράδειγμα, J.-J. Becker, «L'opinion», στο R. Rémond (επιμ.), *Pour une histoire politique*, Paris, Seuil, 1988 (συλλ. «Univers historique»), σελ. 161-182· J.-B.

παρασυρόμενοι από το ζήλο τους για ακρίβεια, διαπράττουν ασυνείδητα αναχρονισμό, με το να καθιερώνουν ένα σύγχρονο ορισμό για την «κοινή γνώμη», που δεν αναφέρεται σε ιστορικούς παράγοντες. Το να λέμε, προκαταλαμβάνοντας τους ιστορικούς του μέλλοντος που θα μελετήσουν την παρούσα χρονική περίοδο, ότι εδώ και σαράντα χρόνια έχουν πολλαπλασιαστεί οι πληροφορίες που αφορούν την «κοινή γνώμη» και ότι σήμερα μπορούμε να τη γνωρίζουμε καλύτερα από ό,τι στο παρελθόν σημαίνει ότι ξεχνάμε πως σε αυτό τον τομέα το να γνωρίζουμε κάτι ισοδυναμεί επίσης με το να κάνουμε να υπάρχει και πως η άγνοια, εν προκειμένω, ισοδυναμεί με μια κοινωνική οιοει-ανυπαρξία. Επιστρατεύοντας κάθε διαθέσιμη πηγή (τον τύπο, τις διαδηλώσεις, ακόμη και τα δημόσια αρχεία, περιστασιακές μελέτες, λαϊκή κουλτούρα, μέσω των τραγουδιών και των γκράφιτι, τις ανταποκρίσεις και τους δημοσιογράφους κτλ.), οι ιστορικοί αυτοί κατασκευάζουν μια «κοινή γνώμη» που στην πραγματικότητα δεν υπήρχε ποτέ κατ' αυτό τον τρόπο για κανέναν, κι έτσι ταυτόχρονα εξαλείφουν την ιδιαιτερότητα αυτού του αμιγώς ιστορικού αντικειμένου. Πιθανόν να είναι επιστημονικά νόμιμο το να επιδιώκει κάποιος να γνωρίσει, στο πλαίσιο «μιας ιστορίας της εκάστοτε νοοτροπίας», την «τραυλίζουσα γνώμη των ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού, από τα οποία ελάχιστα στοιχεία έχουμε όπου να αποκαλύπτονται τα συναισθήματα, οι ιδέες ή οι προκαταλήψεις τους» (J. Ozouf): ωστόσο, κάτι τέτοιο είναι άσχετο με την ανασυγκρότηση της καθαρής «κοινής γνώμης», στην ιστορική της διάσταση. Αν ο ιστορικός μπορεί έμμεσα να προσπαθήσει να «κάνει να μιλήσουν όσοι δε μιλούν» και να επιδιώξει να καταλάβει έμμεσα «τη γνώμη εκείνων που ποτέ δε ρωτήθηκαν», με δυο λόγια, αν μπορεί να διενεργήσει ένα είδος «αναδρομικής δημοσκόπησης», τότε δε μένει παρά η μοναδική όντως υπάρχουσα κοινή γνώμη, δηλαδή αυτή που δεν επιφέρει πολιτικές συνέπειες, να είναι όχι η τελευταία αλλά «η αποσαφηνισμένη γνώμη», που εκφράζεται μέσα από τη θορυβώδη γνώμη των ομάδων που επιδιώκουν να εισακουστούν διαδηλώνο-

---

Duroselle, «Opinion, attitude, mentalité, mythe, idéologie: essai de clarification», *Relations internationales*, 1974, 2, σελ. 3-23· P. Laborie, «De l'opinion publique à l'imaginaire social», *Vingtième siècle*, Απρίλιος-Ιούνιος, σελ. 101-117· P. Laborie, «Opinion et représentations. La Libération et l'image de la Résistance», *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale et des conflits contemporains*, 131, 1983· J. Ozouf, «Mesure et démesure: l'étude de l'opinion», *Annales ESC*, Μάρτιος-Απρίλιος 1966, 2, σελ. 324-345 και «L'opinion publique: apologie pour les sondages», στο *Faire de l'histoire*, συλλογικό έργο με επιμέλεια των J. Le Goff και P. Nora, τόμος 3 («Nouveaux objets»), Paris, Gallimard, 1974 (συλλ. «Bibliothèque des histoires»), σελ. 220-235.

ντας δημόσια. Για παράδειγμα, ίσως να έχει ενδιαφέρον το να γνωρίζουμε σήμερα, με αφετηρία τη δευτερογενή ανάλυση των πρώτων δημοσκοπήσεων που διενήργησε το IFOP, λίγο πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο³⁰, ότι η αποδοχή των συμφωνιών του Μονάχου δεν ήταν και τόσο ομόφωνη όσο θεωρούν οι σύγχρονοι, καθώς το 37% των ερωτηθέντων (με ακόμη πιο ατελείς όρους αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος) είχε δηλώσει «αντίθετο». Ωστόσο, ο τότε εμπιστευτικός χαρακτήρας και κυρίως η ελάχιστη αξιοπιστία που είχε επιτευχθεί σε αυτό τον τύπο έρευνας από την τάξη των πολιτικών της εποχής συνέβαλαν ώστε, σε αντίθεση με ό,τι θα συνέβαινε σήμερα, η «σιωπηλή» αυτή «γνώμη» να παραμείνει στους φακέλους του ινστιτούτου δημοσκόπησης και να μην υπάρξει για τους συγχρόνους.

Μολαταύτα, οι ιστορικοί αυτοί παρείχαν, αν και παρά τη θέλησή τους, πολύτιμες πληροφορίες για το τι ήταν το δραστικό κοινωνικό περιεχόμενο αυτής της έννοιας, προτού αυτή καταλήξει να ανάγεται εξολοκλήρου σε αυτό που παράγεται σήμερα μέσω της τεχνολογίας των δημοσκοπήσεων. Κατ' αρχήν, όλοι αυτοί που μελετούν αυτά τα φαινόμενα αυτόχρονα επισημαίνουν, όχι για να την καθιερώσουν ως κοινωνικό γεγονός αλλά για να την αναπτύξουν βάσει ενός μεθοδολογικού σχεδίου, την εννοιολογική ασάφεια αυτής της έννοιας και το συγκεκριμένο, ακατάληπτο, εφήμερο, αβέβαιο χαρακτήρα αυτού που τη συγκεκριμένη περίοδο ονομάζουμε «κοινή γνώμη»: υποθέτουν πως η τελευταία, έχοντας ξεφύγει από την άμεση παρατήρηση, δεν μπορεί να οριοθετηθεί παρά μόνο από μια ορισμένη σειρά ορατών αλλά αβέβαιων εκδηλώσεων (*manifestations*). Στην πραγματικότητα, το μόνο που κάνουν με αυτό είναι να επιβεβαιώνουν, χωρίς απόλυτα να το γνωρίζουν, ότι αυτή η έννοια αποκτά ομόφωνα δεκτό ορισμό μόλις στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα και ότι έχει καταστεί κοινωνικά αβέβαιη, αφού ακόμη και τότε ο ορισμός της αποτελεί αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Δεύτερον, όταν οι ιστορικοί τη δεκαετία του '60, δηλαδή τη στιγμή όπου ακριβώς αναπτύσσεται η πρακτική της δημοσκόπησης, παρατηρούν, ακριβώς για να το καταδικάσουν, ότι οι μελέτες για την «κοινή γνώμη», από τα τέλη του δέκατου ένατου μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, «ανάγονται» σε υπέρμετρο βαθμό στην ανάλυση του τύπου, ουσιαστικά το μόνο που κάνουν είναι να καθιερώνουν την ύπαρξη μιας νέας μορφής «κοινής γνώμης», που εκφράζεται από τον τύπο και μέσω του τύπου

---

³⁰ Παράβαλε C. Peyrefitte, «Les premiers sondages d'opinion», στο R. Rémond και J. Bourdin (επιμ.), *Edouard Daladier, chef de gouvernement*, Paris, Presses de la FNSP, 1977.

μεγάλης κυκλοφορίας και που τείνει μέσω αυτού να καταστεί κυρίαρχη. Με άλλα λόγια, το ενδιαφέρον των ιστορικών της περιόδου εκείνης για τον τύπο φυσικά οφείλεται σε κάποια αίτια και εξηγείται από τη μεγάλη βαρύτητα που αποκτούσε ο τύπος στη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» της στιγμής. Οι δημοσιογράφοι έμελλε, εξ επαγγέλματος, να καταστούν σημαντικοί «καθοδηγητές γνώμης»: διατυπώνουν τη γνώμη τους, που θεωρούν ότι είναι και η γνώμη των αναγνωστών τους, και έτσι αυτή η γνώμη, που έχει προσαρμοστεί εκ των προτέρων στο κοινό και έχει διαβαστεί από τους αναγνώστες, τείνει να καταστεί η γνώμη των αναγνωστών και συνεπώς ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο αυτού που σήμερα εκλαμβάνεται ως «κοινή γνώμη».

Η ανάπτυξη ενός σχετικά αυτόνομου σε σχέση με το πολιτικό πεδίο δημοσιογραφικού πεδίου, ενός τύπου μεγάλης κυκλοφορίας και, αντίστοιχα, η αναγνώριση του δικαιώματος πολιτικής και συνδικαλιστικής οργάνωσης προκάλεσαν έτσι τον πολλαπλασιασμό των μορφών πολιτικής έκφρασης στο περιθώριο της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης και είχαν, μεταξύ άλλων, ως συνέπεια την επέκταση του πεδίου των δρώντων που συμμετέχουν στην παραγωγική εργασία και το χειρισμό της έννοιας της «κοινής γνώμης». Στο βαθμό που έχει αυξηθεί ο αριθμός των δρώντων που μάχονται για να την ορίσουν και να επενεργήσουν σε αυτή, η «κοινή γνώμη» ξέφυγε σταδιακά από τον έλεγχο ορισμένων, για να καταστεί το αβέβαιο αποτέλεσμα μιας σειράς ενεργειών που είναι δύσκολο να ελεγχθούν από ένα και μόνο δρώντα, ακόμη και από την ίδια την εξουσία. Η «επίσημη γνώμη» έχει καταστεί συστατικό στοιχείο, ανάμεσα σε άλλα, της «κοινής γνώμης». Οι ιστορικοί, ελάχιστα επιρρεπείς σε αφαιρέσεις, παρατηρούν εξάλλου την εμφάνιση κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μιας διαδικασίας διαφοροποίησης των χώρων όπου αναπτύσσεται αυτό που καταχρηστικά ορισμένοι ονομάζουν «κοινή γνώμη», και αντιπαραθέτουν στον επιφανειακό χαρακτήρα της κατασκευής μιας γνώμης την πραγματικότητα μιας πολλαπλότητας απόψεων, οι οποίες διαχέονται στους κόλπους ενός ανομοιογενούς και ιδεολογικά διχασμένου πληθυσμού. «Για να το διατυπώσουμε σωστά, δεν υπάρχει μια γαλλική γνώμη, καταγεγραμμένη μεταξύ των άλλων, και καταχρηστικά μόνο τη χρησιμοποιούμε στον ενικό. Στην πραγματικότητα, έχουμε να κάνουμε με μια πολλαπλότητα γνώμων, που είναι εξίσου πολυάριθμες με τις περιοχές, τα επαγγέλματα, τις σχολές σκέψης, τις πνευματικές συγγένειες»³¹. Η αντικειμενιστική αυτή διαπίστωση

³¹ R. Rémond, πρόλογος στο J.-J. Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, Paris, Presses de la FNSP, 1977.

στη διακινδυνεύει να ξεχάσει πως, στην πολιτική πραγματικότητα, αυτό που υπάρχει, παρ' όλα αυτά, είναι η πίστη στην ύπαρξη κοινής γνώμης. Κι ενώ το λεξικό *Littre* αναφέρει ακόμη, με αφορμή τη συγκεκριμένη έκφραση, τους συγγραφείς του δέκατου όγδοου αιώνα και τις αμφιβολίες τους, ο Brunot, στη δική του *Histoire de la langue française*, που εκδόθηκε το 1966, κατά κάποιον τρόπο καθιερώνει την πολιτική επιτυχία, για τη σύγχρονη εποχή, της έννοιας, διευκρινίζοντας πως «θα έπρεπε να γράφεται με γ κεφαλαίο», εφόσον η «Γνώμη δεν είναι μόνο μια ανεξάντλητη δύναμη, αλλά ένα είδος προσώπου».

Η «κοινή γνώμη» και η τυποποίηση της διαδήλωσης

«Το παν είναι να ξέρεις ποιος εκπροσωπεί την κοινή γνώμη» και «η γνώμη ποιας μερίδας του λαού έχει κάποια βαρύτητα στην κυβέρνηση»: ακόμη αναρωτιέται ο συντάκτης του άρθρου «κοινή γνώμη» της *Μεγάλης Εγκυκλοπαίδειας Larousse*, στις αρχές του εικοστού αιώνα, δείχνοντας κατ' αυτό τον τρόπο ότι το πρόβλημα πλέον δεν είναι το αν υπάρχει καν αυτό το πράγμα, αλλά η διαφοροποίηση των δρώντων που διατείνονται ή δηλώνουν ρητά ότι το εκπροσωπούν ή το εκφράζουν. Κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα έχει ήδη αυξηθεί σημαντικά η επιρροή των διαδηλώσεων και του τύπου στον κοινωνικό ορισμό της κοινής γνώμης. Ο αριθμός των διαδηλώσεων βρίσκεται σε συνεχή αύξηση και η μορφή τους έχει προσαρμοστεί, με αποτέλεσμα να γίνει ένας οιοσδήποτε θεσμοποιημένος τρόπος έκφρασης των επιμέρους γνωμών. Επίσης έχει βελτιωθεί και η τεχνική των διαδηλώσεων, ώστε και αυτή να καταστεί μια «αποδεκτή» έκφραση των επιμέρους γνωμών. Επινοούνται μηχανισμοί που ως στόχο έχουν να παραγάγουν ένα μέγιστο προβλεψιμότητας: στο εξής η πορεία της διαδήλωσης είναι κάτι που ορίζεται εκ των προτέρων: ένας ορισμένος τύπος «υπεύθυνης» συμπεριφοράς είναι πλέον απαιτητός από τους διαδηλωτές: την πορεία διαμορφώνουν (ως προς την κεφαλή, τη σύνθεση, τον τόπο διάλυσης κτλ.) και χαρακτηρίζουν μια μορφή και ένας πολύ ιδιαίτερος τρόπος παρέλασης, που διαφέρει εξίσου τόσο από τις στρατιωτικές παρελάσεις όσο και από τις λιτανείες ή τις κινήσεις περιπλάνησης του πλήθους: ορίζονται οι επονομαζόμενοι «άνδρες εμπιστοσύνης», ως πρόπλασμα των μετέπειτα «ομάδων περιφρούρησης», που τοποθετούνται σε στρατηγικά σημεία (κυρίως στην κεφαλή της πορείας και στον τόπο διάλυσης), ώστε να αποτρέψουν επεισόδια. Έτσι, όντως υπάρχει μια πραγματική ενορχήστρωση της πορείας, καθώς αυτή καθίσταται ένα έλλογο μέσο άσκησης πίεσης στους θεσμικούς χώρους της εξουσίας.

Αυτή η προσωρινή κατάληψη του δημόσιου αστικού χώρου για τους σκοπούς της διαδήλωσης, που άρχισε να λαμβάνει χώρα στις αρχές του εικοστού αιώνα, ενέχει δυο θεμελιώδη στοιχεία, που πρόκειται να χαρακτηρίσουν τις σύγχρονες διαδηλώσεις και να τις διαφοροποιήσουν τόσο από τα ανώνυμα και ειρηνικά πλήθη όσο και από τις αυθόρμητες και χωρίς σκοπό οχλοκρατικές εκδηλώσεις: πρόκειται για την κινητοποίηση και για τον έλεγχο, που και τα δυο απαιτούν ιδιαίτερη πολιτική προεργασία και προϋποθέτουν την εκμάθηση μιας πραγματικής τεχνογνωσίας των διαδηλώσεων. Ακόμη κι αν το να προσφεύγει κάποιος στη διαδήλωση παραμένει μια ενέργεια πολιτικά ριψοκίνδυνη, εφόσον το εύρος της κινητοποίησης δεν είναι ποτέ απολύτως προβλέψιμο για τους διοργανωτές και η «καλή» της «εξέλιξη» ποτέ απόλυτα εξασφαλισμένη, ωστόσο οι διαδηλώσεις, που ουσιαστικά αποτελούν δημιούργημα των συνδικαλιστικών ή των πολιτικών οργανώσεων, με τις δικές τους τεχνικές κινητοποίησης και τα δικά τους όργανα περιφρούρησης, που έχουν δημιουργηθεί ειδικά για την περίπτωση, σταδιακά τείνουν να τυποποιηθούν και συνεπώς καθίστανται ένα νόμιμο όργανο πολιτικής δράσης. Οι υπεύθυνες αντιπροσωπευτικές οργανώσεις τελειοποιούν την τεχνική τους στη συγκεκριμένη κατάληψη του δημόσιου αστικού χώρου, ενώ οι δυνάμεις της τάξης μαθαίνουν να συγκρατούν, με τη σειρά τους, αυτές τις νέου τύπου παρελάσεις και να ελέγχουν έτσι τα έκτροπα. Προκειμένου λοιπόν οι διαδηλώσεις να εξελιχτούν με τάξη, εγκαθιδρύεται μια ολοένα και μεγαλύτερη συνεργασία ανάμεσα στις ομάδες που προτίθενται να διαδηλώσουν και στις δυνάμεις καταστολής. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, το σοσιαλιστικό κόμμα (SFIO) αποπειράται εκ νέου να τις νομιμοποιήσει, επειδή οι διαδηλώσεις αποτελούν κατά τους σοσιαλιστές ένα διαφορετικό τρόπο ψηφοφορίας («να ψηφίζει κάποιος με τα πόδια του»): με το να συγκεντρωνόμαστε και να πορευόμαστε παρέα, αποδεικνύουμε ότι είμαστε πολλοί που σκεφτόμαστε με τον ίδιο τρόπο. Επομένως η διαδήλωση αποτελεί, σύμφωνα με τα συνδικάτα, ένα είδος δημοψηφίσματος, που το κράτος θα έπρεπε, όπως και στη Μεγάλη Βρετανία, να ρυθμίζει και όχι να καταστέλλει.

Μόνο κατά το μεσοπόλεμο, με την οριστική κατάληψη του παρισινού χώρου από τις εργατικές και «αριστερές» διαδηλώσεις, θα γίνει τελικά ο δρόμος κανονικός και αναγνωρισμένος χώρος διαμαρτυρίας, και ως εκ τούτου νόμιμος τρόπος παραγωγής της «κοινής γνώμης»³². Το Παρίσι είναι

³² Βλέπε σχετικά με αυτό το σημείο, D. Cardon και J.-P. Heurtin, στους οποίους έχω παραπέμψει ήδη, και D. Tartakowski, «Stratégies de la rue. 1934-1936», *Le Mouvement social*, 135, Απρίλιος-Ιούνιος 1986, σελ. 31-62.

όντως στρατηγική τοποθεσία, ταυτόχρονα συμβολικά και πολιτικά, και έχει (εκείνη την εποχή) ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς. Από την εξέγερση της παρισινής Κομούνας το 1871 και εξής, στην πρωτεύουσα υπήρχε γενική απαγόρευση όλων των διαδηλώσεων. Το μόνο που επιτρεπόταν στο Παρίσι ήταν οι γιορτές και οι επετειακοί εορτασμοί, ενώ οι διαδηλώσεις, με την κυριολεκτική έννοια της λέξης, επιτρέπονταν μόνο στα προάστια. Η συστηματική αυτή απαγόρευση ενισχυόταν άλλωστε ακόμη περισσότερο λόγω της ρητής στρατηγικής του κομμουνιστικού κόμματος, που θέλει τη δεκαετία του '20 να αποδείξει ότι είναι ικανό να καταλάβει τους δρόμους και δε θέλει να τους αφήσει στις πολιτικές δυνάμεις «της Δεξιάς», που «εκδηλώνονται» με φαινομενική νομιμότητα κατά τις εθνικές εορτές ή τις επετείους, οι οποίες εξακολουθούν να επιτρέπονται (όπως η 14η Ιουλίου, η 11η Νοεμβρίου, ή ακόμη η Γιορτή της Ιωάννας της Λορραίνης). Η συγκεκριμένη περίοδος επομένως σημαδεύεται από τον ανταγωνισμό, για την κατάληψη των δρόμων της πρωτεύουσας, ανάμεσα στην «Αριστερά» και στη «Δεξιά». Η Αριστερά θα ξαναμάθει, σε ένα πρώτο στάδιο, να διαδηλώνει στα προάστια, γιατί έχει εν μέρει χάσει, εξαιτίας ενός έντονου μεταναστευτικού ρεύματος, την προπολεμική παράδοσή της των διαδηλώσεων. Οι συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις του εργατικού κόσμου αρχικά θα πειραματιστούν με έναν ορισμένο αριθμό τεχνικών, στοχεύοντας στο να ελέγξουν αυτό τον τύπο συλλογικής δράσης με το να κατευθύνουν τη βία της ομάδας εκεί που θέλουν, αλλά επίσης και με το να τη βοηθούν να αμυνθεί ενάντια στην αντίστοιχη βία των δυνάμεων της τάξης ή των φασιστικών ένοπλων ομάδων. Στη συνέχεια θα επιδιώξουν, παρά τις απαγορεύσεις, να ανακτήσουν τον παρισινό χώρο, που εκείνη την εποχή είναι χώρος σε μεγάλο βαθμό άγνωστος στους εργάτες. Η Δεξιά νιώθει άνετα στο Παρίσι και πραγματοποιεί θορυβώδεις, ολιγάριθμες αλλά πολύ ορατές στον πολιτικό χώρο διαδηλώσεις, λόγω της μεγάλης οικειότητας που αναπτύσσουν οι διαδηλωτές με την πολιτική και κυρίως με τους πολιτικο-δημοσιογραφικούς κύκλους του Παρισιού. Οι «βασιλόφρονες πωλητές εφημερίδων» παρελαύνουν με την έπαρση εκείνων που νιώθουν άνετα, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα μια αποστασιοποίηση και μια απομάκρυνση στον τρόπο που χειρίζονται τους ρόλους τους (σε αντίθεση με τη «σοβαρότητα» των εργατών-διαδηλωτών). Γι' αυτούς πρόκειται απλώς για κατάληψη των δρόμων τους και για αποκλεισμό από αυτούς των αντιπάλων τους: οι εθνικιστικές παρελάσεις είναι αυστηρές, με τους διαδηλωτές, συχνά ντυμένους με στολή, να περπατούν με τρόπο στρατιωτικό και με ρυθμικό βήμα σε μια πλευρά μόνο του πεζοδρομίου και να σχηματίζουν ένα μικρό στρατό, που σαφώς διακρίνεται από τους απλούς περιέργους. Αντιθέτως, η Αριστερά δε νιώθει άνετα στο Πα-

1000

ρίσι: για τους περισσότερους από τους εργάτες-διαδηλωτές που κατοικούν στα προάστια είναι ξένος τόπος. Επομένως, το να διαδηλώσουν στο Παρίσι για τους εργάτες σημαίνει ότι καταλαμβάνουν συμβολικά την πρωτεύουσα³³. Για καιρό, η εξέλιξη των διαδηλώσεων «της Αριστεράς» θα σημαδεύεται από αβεβαιότητα, γεγονός που οφείλεται στους κινδύνους φυσικής αντιπαράθεσης, συχνές στους λαϊκούς κύκλους. Επίσης, υπήρχε σχετική δυσαρμονία ανάμεσα στις διαθέσεις των δρώντων που διαδηλώνουν και στον τύπο των διαδηλώσεων που προβάλλουν οι αντιπροσωπευτικές οργανώσεις. Και βάσει αυτού εξηγείται η ισχυρή περιφρούρηση που θα εφαρμόσουν αυτές οι τελευταίες προκειμένου να πετύχουν την ελάχιστη προσαρμογή των συμπεριφορών των εργατών-διαδηλωτών στη νέα μορφή διαδήλωσης την οποία απαιτεί το πολιτικό παιχνίδι.

Κατά την περίοδο εκείνη βρισκόμαστε επομένως μπροστά σε μια εξέλιξη των τεχνικών που είχαν επινοηθεί από την αρχή του αιώνα, και ιδιαίτερα κατά τη διαδήλωση του 1909: ανακαλύπτουμε εκ νέου τους «ανθρώπους εμπιστοσύνης»: τους εκλεγμένους, που βρίσκονται στην κεφαλή της πορείας, με το τρίχρωμο κασκόλ, και διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στο να παραμείνει η διαδήλωση ειρηνική: τη διαδρομή που έχει οριστεί εκ των προτέρων κτλ. Κυρίως όμως διαπιστώνεται μια μεγαλύτερη εκλογίκευση των «ομάδων περιφρούρησης»: πιο πολυάριθμες και ιεραρχημένες, συχνά πλαισιώνουν τους διαδηλωτές σε ολόκληρη την πορεία και χρησιμεύουν τόσο στο να κρατούν την πορεία σε τάξη, καλώντας ορισμένους διαδηλωτές να πειθαρχήσουν, όσο και στο να την προστατέψουν από εξωτερικές προκλήσεις. Οι ομάδες περιφρούρησης και η οργάνωση της πορείας είναι για τους διαδηλωτές της «Αριστεράς» στοιχεία πολύ πιο σημαντικά από εκείνα που διατείνονται ότι εκπροσωπούν «το λαό», επομένως είναι αναγκαστικά σχεδόν μαζικά: οι διαδηλωτές καλύπτουν ολόκληρο το οδόστρωμα, ακόμη και τα πεζοδρόμια: οι διαδηλωτές πορεύονται στις μεγάλες αρτηρίες, για να αναπτύξουν και να ενισχύσουν την ορατότητά τους: τους κατευθύνει η ζώνη των ομάδων περιφρούρησης, που επιφέρει ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε απλούς θεατές και διαδηλωτές.

Μετά από μια περίοδο βραδείας προσαρμογής, οι διαδηλώσεις της Αριστεράς θα αποκτήσουν αυτή την τυποποιημένη μορφή με την οποία τις ξέρουμε σήμερα: μια επιβλητική αλλά «καθωσπρέπει» πορεία, που προχω-

³³ Πρόκειται για τον ίδιο συμβολισμό με τη συμβολική κατοχή [των μέσων παραγωγής] που εφαρμόστηκε κατά τις καταλήψεις εργοστασίων, την περίοδο του Λαϊκού Μετώπου.

ρεί με τάξη και τελειώνοντας διαλύεται χωρίς παρατράγουδα. Η ομάδα περιφρούρησης, που συνήθως αποτελείται από εύρωστους αγωνιστές, οι οποίοι φορούν περιβραχιόνια σε έντονα χρώματα, για να είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι, έχει καταστεί ένα απαραίτητο συστατικό στοιχείο αυτού του τύπου διαδηλώσεων: επιτρέπει την ειρηνική μετακίνηση του πλήθους στους δρόμους και εγγυάται τη μορφή «πομπής» που θα λάβει η διαδήλωση, επιταχύνοντας ή επιβραδύνοντας, αν κριθεί απαραίτητο, το βήμα των διαδηλωτών· οριοθετεί τη διαδήλωση από τους απλούς θεατές ή από «προβοκατόρικες» ομάδες που θέλουν να παρεισφρήσουν· κοντολογίς, διασφαλίζει την τάξη στην πορεία και την τάξη της πορείας.

Η διάταξη που ρυθμίζει, το 1935, το δικαίωμα στη διαδήλωση, απέχοντας πολύ από το να την καθιστά μια «θεμελιώδη ελευθερία», θα περιορίσει ουσιαστικά τη χρήση της. Ωστόσο, καθώς δε θα μπορέσει να μην καταγράψει την ασυγκράτητη αυτή κατάκτηση του παρισινού χώρου, απλώς θα αρκестεί στο να περιχαρακώσει τη νέα αυτή χρήση του δρόμου που η εξουσία δεν κατάφερε να απαγορεύσει αποτελεσματικά. Μπορεί λοιπόν οι διαδηλώσεις σε ανοιχτό δημόσιο χώρο να πολλαπλασιάζονται, η προσφυγή όμως σε αυτό το είδος δράσης παραμένει κοινωνικά πολύ διαφοροποιημένη. Η διαδήλωση νοείται ως έκφραση ισχύος των κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων, που δεν μπορούν να προβάλουν παρά την αριθμητική δύναμή τους, το φυσικό καταφύγιο των «κομμάτων της Αριστεράς» και των συνδικάτων των μισθωτών (εργατών κυρίως), που κατέληξαν, ως αποτέλεσμα, να προβαίνουν σε διαδηλώσεις επαναλαμβανόμενες σαν ρουτίνα. «Η Δεξιά», «οι καθολικοί», «οι πρώην αγωνιστές», «οι λαϊκοί»³⁴, «οι αγρότες» και οι «φοιτητές» προσφεύγουν με πιο επεισοδιακό τρόπο σε διαδηλώσεις, αλλά τυχαίνει οι διαδηλώσεις που διοργανώνουν να είναι κατά βάση πρωτότυπες και με μεγάλο όγκο, ενώ οι «τεχνίτες και έμποροι», οι «εργοδότες», τα «στελέχη» και οι «ελεύθεροι επαγγελματίες» διαδηλώνουν μονάχα κατ' εξαίρεση³⁵. Και μπορεί να σπεύδουν να διαδηλώσουν σε ολόκληρη τη Γαλ-

³⁴ [Σ.τ.Μ.] Εδώ ο όρος λαϊκός (*laics*) χρησιμοποιείται στην αρχική του έννοια και αναφέρεται στο θιασώτη της εκκοσμικευμένης εξουσίας.

³⁵ Η χρήση εισαγωγικών κατά την αναφορά των ομάδων που διαδηλώνουν αποτελεί απλώς ένδειξη, όπως θα δούμε και αργότερα, του ότι στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με περιγραφές τοπικές, που παράγονται από τις διαδηλώσεις χάριν της πολιτικής, καθώς ένα από τα διακυβεύματα των εν λόγω διαδηλώσεων είναι να κάνουν να υπάρξουν αυτού του τύπου οι συλλογικότητες στον πολιτικό χώρο. Σχετικά με τη γένεση της κατηγορίας «των στελεχών», βλέπε L. Boltanski, *Les cadres. La formation d'un groupe social*, Paris, les Ed. de Minuit, 1982.

λία, εκεί όμως που κατεξοχήν αναπτύσσονται οι πορείες είναι το Παρίσι, εξαιτίας της «υπερ-πολιτικοποίησης» της πρωτεύουσας και του αντίκτυπου που σχεδόν πάντοτε έχουν τέτοιου είδους διαδηλώσεις στον παρισινό τύπο, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό εκφράζει την εθνική «κοινή γνώμη», τουλάχιστον στα μάτια της τάξης των πολιτικών: σκοπός όλων των κοινωνικών ομάδων είναι να διαδηλώνουν στο Παρίσι, προκειμένου να επιτύχουν ένα μέγιστο πολιτικών αποτελεσμάτων, καθώς οι παρισινές διαδηλώσεις αποτελούσαν σχεδόν πάντοτε έντονες στιγμές του πολιτικού βίου της χώρας. Μεταξύ του 1945 και του 1958 ουσιαστικά μιλάμε για διαδηλώσεις συνδικαλιστικού χαρακτήρα, ενώ ανάμεσα στο 1958 και το 1962 θα δούμε να πολλαπλασιάζονται κυρίως οι αποκλειστικά πολιτικού τύπου διαδηλώσεις που αφορούν τον πόλεμο της Αλγερίας. Από το 1962 και έπειτα, και κυρίως από το 1968, μαζί με τις παραδοσιακές διεκδικητικού τύπου διαδηλώσεις, θα δούμε να εμφανίζονται διαδηλώσεις ενός νέου ύφους, που θα καταστήσουν έντονα ορατούς τους περιορισμούς που οι διαδηλώσεις αναγκάστηκαν να επιβάλουν στον εαυτό τους, ώστε να μπορέσουν να τύχουν αναγνώρισης: ευρισκόμενες στο περιθώριο των παραδοσιακών πολιτικών ή συνδικαλιστικών μηχανισμών, κάποτε και κατευθυνόμενες ενάντια σε αυτούς τους τελευταίους, αποκηρύσσουν την πολύ κωδικοποιημένη και, ως εκ τούτου, αναποτελεσματική πλευρά των αγώνων που οργανώνουν [όσον αφορά τις νέου τύπου διαδηλώσεις], και απορρέουν από ευρύτερα παγκόσμια κοινωνικά προβλήματα (απελευθερωτικά κινήματα γυναικών, διαδηλώσεις των ομοφυλοφίλων, οικολογικό κίνημα κτλ.).

Η «κοινή γνώμη» πριν από τις δημοσκοπήσεις

Το 1956 κάνει την εμφάνισή του σε μια συλλογή με μεγάλη κυκλοφορία ένα μικρό βιβλίο του Alfred Sauvy³⁶ αφιερωμένο στην «κοινή γνώμη», το οποίο θα ανατυπώνεται ανά διαστήματα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70. Το βιβλίο αυτό είναι ενδιαφέρον, διότι, πέρα από το σημαντικό αντίκτυπο που κατάφερε να έχει σε πολλές γενιές φοιτητών, ειδικά των πολιτικών επιστημών, η έννοια της «κοινής γνώμης» την οποία ανέπτυξε αποτελεί μια αρκετά συνεκτική έκφραση αυτής της ιδέας και της θέσης

³⁶ *L'opinion publique*, Paris, PUF, πρώτη έκδοση 1956 (συλλ. «Que sais-je?»). Η έβδομη και τελευταία έκδοση το 1979 θα έχει τεράστια κυκλοφορία, που πιθανόν να φτάνει τις 50.000 αντίτυπα. Η τελευταία αυτή επανέκδοση, αν και έχει εξαντληθεί εδώ και χρόνια, δεν έχει ανατυπωθεί από τον εκδότη.

που κατέχει την εποχή αυτή στο πολιτικό παιχνίδι, ακριβώς λίγο πριν την τροποποιήσουν εκ βάθρων και της δώσουν άλλο περιεχόμενο τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων. Είναι σημαντικό ότι ο συγγραφέας που επέλεξε ο εκδότης για να συντάξει την εν λόγω εργασία δεν ήταν ένας ειδικός στις δημοσκοπήσεις (καθώς αυτή η δραστηριότητα ήταν ακόμη τότε ελάχιστα ανεπτυγμένη και ελάχιστα γνωστή) ούτε δημοσιολόγος, αλλά εκπρόσωπος του «πεφωτισμένου ορθολογισμού». Πτυχιούχος του πολυτεχνείου, ταυτόχρονα ειδικός της δημογραφίας και οικονομολόγος, διευθυντής του εθνικού ινστιτούτου δημογραφικών σπουδών και καθηγητής του Ινστιτούτου πολιτικών σπουδών, ο συγγραφέας αναγνωρίζει ως δεδομένο εκ των πραγμάτων το γεγονός ότι υπάρχει «κοινή γνώμη» και ότι αποτελεί μια «ανώνυμη δύναμη» που θα μπορούσε να μετατραπεί σε «πολιτική δύναμη». Φροντίζει όμως να διαχωρίσει την κατά κυριολεξία «κοινή γνώμη» από την απλή «πλειονότητα των προσωπικών γνώμων σε ένα δεδομένο θέμα», όπως αυτή που μπορεί, για παράδειγμα, να γίνει γνωστή μέσω ενός δημοψηφίσματος: κατά τον Dauvy η «κοινή γνώμη» συγκροτείται από το σύνολο των επιμέρους απόψεων των εκπροσώπων ομάδων που είναι λίγο ή πολύ περιορισμένες (αυτό που, για παράδειγμα, οι πολιτικές επιστήμες αποκαλούν «ομάδες πίεσης»), οι οποίες εκφράζονται μέσα από τα ΜΜΕ (τύπο ή ραδιόφωνο). Ωστόσο, προσθέτει κι ένα συμπληρωματικό κριτήριο: οι τοποθετήσεις αυτές, που οφείλουν να εμφανίζουν μια ορισμένη συνοχή, δεν πρέπει να υπακούουν μόνο στις παραδοσιακές κοινωνικοπολιτικές τομές, γιατί τότε θα είχαμε να κάνουμε με τις κλασικές, σχεδόν κοινοβουλευτικές, πολιτικές δημόσιες συζητήσεις, οι οποίες κινητοποιούν τις ιδεολογίες της τάξης των πολιτικών μάλλον παρά τις, εν μέρει αυτόνομες, γνώμες του κοινού (: του λαού). Κι αν μολαταύτα οι απόψεις που εκφράζουν οι μειοψηφικές αυτές φωνές δε δημιουργούν μια συλλήβδην τεχνητή «κοινή γνώμη», είναι γιατί δεν μπορούν οι εκπρόσωποι αυτοί να λένε οτιδήποτε: οφείλουν τη δύναμή τους στο γεγονός ότι εκφράζουν δημοσίως ατομικά συναισθήματα και γνώμες που υπάρχουν στις ομάδες και ξέρουν να συλλαμβάνουν από διαίσθηση (σε συνομιλίες, στην παρατήρηση των διάφορων αντιδράσεων της «βάσης» κτλ.). Ο Dauvy επιχειρεί ωστόσο μια διάκριση, χωρίς βέβαια να αποφεύγει κάποια σύγχυση, που μαρτυρεί την αμφισημία της έννοιας, «ανάμεσα σε δύο είδη κοινής γνώμης, τη μια ανοιχτή, εκπεφρασμένη, την άλλη εμβριθή αλλά περισσότερο διαφοροποιημένη (που είναι) κάπως παράνομη ή μόλις που ψιθυρίζεται» (σελ. 14). Προερχόμενη από μια μικρή μερίδα πολιτών, η «γνώμη αυτή, που εκφράζεται ή και διατυμπανίζεται», πολύ απέχει από την καθολική ψηφοφορία και ενδέχεται να διαφέρει από την «εμβριθή γνώμη», που μπορεί να γίνει γνωστή μόνο μέσα από ειδικές ερευνητικές μεθό-

δους. Ο Sauvy εκφράζει τη λύπη του που οι διαμορφωτές της γνώμης, αντί να εκπαιδεύουν τους πολίτες παρέχοντάς τους ειλικρινείς πληροφορίες, καθώς είναι υπεύθυνοι για τις εκπεφρασμένες δημόσιες γνώμες, επενεργούν κυρίως στις συναισθηματικές χορδές, στο ασυνείδητο και στο συναίσθημα μάλλον παρά στο λόγο. Επικαλούμενος κυρίως την ίδια του την εμπειρία, με πικρία διαπιστώνει πως «τον ορθολογιστή, τον λογικό, τον ολετήρα των μύθων ποτέ δεν τον είδε με καλό μάτι (η κοινή γνώμη)» (σελ. 23). Ο Sauvy μεταξύ άλλων δηλώνει πως, εφόσον η κοινή γνώμη δεν είναι δεδομένη εξ αρχής, μπορεί να υπόκειται σε λάθη εκτίμησης, και μάλιστα σε εσκεμμένες διαστρεβλώσεις, κάτι που εξηγεί γιατί οι πολιτικοί ιθύνοντες μπορούν να τρέφουν μια λανθασμένη ιδέα γι' αυτή (φέρ' ειπείν, οι επιστολές που λαμβάνει, αν και μη αντιπροσωπευτικές του συνόλου του πληθυσμού, μπορούν να εντυπωσιάσουν τον πολιτικό), ενώ η κοινή γνώμη μπορεί κάποιες φορές να χειραγωγείται (για παράδειγμα, ο πολιτικός άνδρας μπορεί να περιστοιχίζεται από εκπροσώπους ομάδων πίεσης των οποίων η γνώμη να μη συνάδει αναγκαστικά με αυτή του κοινού). Παρά τα παραπάνω μειονεκτήματα, ο Sauvy αναγνωρίζει μια κάποια χρησιμότητα στην πολιτική αυτή δύναμη, κυρίως επειδή διασφαλίζει, σύμφωνα με ένα νόμο σχεδόν επιστημονικό και ανεξάρτητο από τις ατομικές βουλήσεις, μια παθητική αντίσταση απέναντι σε βιαστικούς και τυχοδιώκτες πολιτικούς («εξασφαλίζει μια εξισορρόπηση χάρη στη συνδρομή του ευμενούς νόμου των μεγάλων αριθμών»).

Από τις εκατόν είκοσι επτά σελίδες αυτού του βιβλίου, μόνο οι έξι είναι αφιερωμένες στις δημοσκοπήσεις γνώμης με την κυριολεκτική έννοια του όρου. Κατά το συγγραφέα, αυτές οι τελευταίες «δεν παρέχουν αναγκαστικά μια γνώση για την “κοινή γνώμη”, όπως συχνά την εννοούμε», επειδή, παρ' ότι τα άτομα συμμετέχουν με πολύ άνισο τρόπο στη διαμόρφωση της δεδηλωμένης κοινής γνώμης, τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων προτιμούν να «συμβουλευόνται τους διακριτικούς, τους αναποφάσιστους», «να επισκέπτονται την ανάπηρη γριούλα που δεν έχει ιδέα για το ζήτημα» και της «αποδίδουν, συνολικά, την ίδια βαρύτητα, την ίδια σπουδαιότητα με τον ειδικό και μ' αυτόν που έχει αυτοπεποίθηση και διαθέτει ισχυρές απόψεις» (σελ. 40). «Η γνώση του συνόλου των γνώμων υπόκειται σε λογικού τύπου έρευνες και σε μαθηματικούς υπολογισμούς» (σελ. 44)· όμως είναι ελάχιστα χρήσιμη από πολιτικής απόψεως, ακριβώς επειδή οι γνώμες παραμένουν κρυφές και προσωπικές. Και δεν ισχύει το ίδιο με την ανοιχτή, εκπεφρασμένη και ποιοτική γνώμη, η οποία, ακριβώς επειδή είναι δημόσια, αποτελεί μέρος του πολιτικού παιχνιδιού. Εντούτοις, η εκτίμησή της δεν μπορεί να είναι παρά διαισθητική· δεν πρέπει να υπερτιμά ούτε τις αντίθε-

τες απόψεις ούτε και τις φιλικές. Αντιθέτως, καμιά πενήνταριά σελίδες (δηλαδή περίπου το μισό βιβλίο) αφιερώνονται σε μια γρήγορη παρουσίαση των «συλλογικών μύθων» («της εποχής του χρυσού», της «αφθονίας» κτλ.) και των μεγάλων ρευμάτων γνώμης από τις αρχές του εικοστού αιώνα και ύστερα (για την εβδομάδα των «40 ωρών», για το Κράτος, για τους τεχνοκράτες κτλ.), ώστε να γίνει σαφές ότι στην πλειονότητά τους αρχικά οφείλονταν σε μεγάλα πολιτικά ή οικονομικά σφάλματα («αυθόρμητη ή κατευθυνόμενη, η κοινή γνώμη έχει υποπέσει κατ' επανάληψη σε σφάλματα στη σύγχρονη ιστορία»), εφόσον είναι αυθόρμητα συνυφασμένα με πάθη και προκαταλήψεις. Ωστόσο πρέπει να την ακολουθούμε, τουλάχιστον εν μέρει, γιατί είναι αδύνατο για τους κυβερνώντες, στα δημοκρατικά καθεστώτα, να κυβερνούν χωρίς ένα ελάχιστο συγκατάθεσης εκ μέρους των κυβερνώμενων («η ίδια η δύναμη της κοινής γνώμης προστάζει να την ακολουθούμε»). Απλώς το πρόβλημα είναι πώς μπορούμε να τη γνωρίσουμε με ακρίβεια. Ο συγγραφέας προτείνει να μην αρκестούμε μονάχα στη γνώμη των ατόμων που ενδιαφέρονται πραγματικά για το ζήτημα και που μπορούν να το εκφράσουν αυτό με έντονο τρόπο, επειδή η γνώμη αυτής της «εκπεφρασμένης κοινής γνώμης» μπορεί αναμφίβολα να επιτρέψει στην κυβέρνηση να κινείται χωρίς να γνωρίζει τις αντιστάσεις που μπορεί να προβάλουν αυτά τα άτομα, αλλά η εμπειρία δείχνει, κατ' αυτόν, πως η γνώμη που κατασκευάζεται από αυτούς που έχουν τα μέσα πολλές φορές προασπίζεται επιμέρους συμφέροντα και σπάνια συνάδει με το κοινό καλό και το γενικό συμφέρον.

Αν λοιπόν παρουσιάσαμε αναλυτικά αυτό το βιβλίο, είναι γιατί συνιστά μια καλή θεωρητική τυποποίηση της πολιτικής πραγματικότητας πριν από την εισαγωγή των δημοσκοπήσεων γνώμης· καθώς επίσης και γιατί επιτρέπει να διαφανούν καθαρά οι αντιφάσεις αυτής της έννοιας λίγο ακριβώς πριν να τις καλύψει η πρακτική των δημοσκοπήσεων με μια επίφαση επιστημοσύνης, που θα μετατρέψει τα πολιτικού τύπου αξιώματα σε επιστημονικά αδιαμφισβήτητες αλήθειες. Στην πραγματικότητα, στον Dauvy βρίσκουμε ακόμη την παραδοσιακή προβληματική που τέθηκε γύρω στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα: η κοινή γνώμη αποτελεί μια πολιτική δύναμη απaráκαμπτη, πλην όμως αυθόρμητα πεπλανημένη. Αυτή οφείλουν οι ειδήμονες και οι κυβερνητικοί ιθύνοντες να την πληροφορούν και να τη διαφωτίζουν σωστά, ώστε να μπορεί να ξεφεύγει από τα πάθη και τις προκαταλήψεις. Η πρόσφατη ιστορία σπάνια δημιουργεί στο συγγραφέα την αισιοδοξία εκείνη που μπορούσε ακόμη να διακατέχει τους «φιλοσόφους του Διαφωτισμού»: αυτός διαπιστώνει πως η ανάπτυξη των κρατικών τεχνικών προπαγάνδας και πληροφόρησης κατά κύριο λόγο τέθηκε στην υπη-

ρυσία ολοκληρωτικών καθεστώτων και πως, ακόμη και στις δημοκρατίες, η εκπεφρασμένη κοινή γνώμη, η οποία λίγο ή πολύ βασίζεται στην εμβριθή κοινή γνώμη και την ενδυναμώνει, είναι παραγνωρισμένη και συχνά μονοπωλείται από ομάδες πίεσης που διαθέτουν σημαντικά υλικά μέσα και προκαλούν με θόρυβο την προσοχή, για να προασπίσουν όχι το «κοινό καλό» αλλά τα ιδιαίτερα προνόμιά τους. Κι αν με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας εκφράζει, σε όλη την έκταση του βιβλίου, μια πολιτική και εννοιολογική ταυτόχρονα αμηχανία απέναντι σε αυτή την ιδέα, είναι γιατί δεν μπορεί πραγματικά να συνταχθεί με αυτή την πολιτική δύναμη που πολύ εύκολα εξαπατάται αλλά και πολύ εύκολα αυταπατάται, που επιπλέον δεν τάσσεται αναφανδόν υπέρ μιας διακυβέρνησης σοφών, που θα είναι πολύ ελιτίστικη και επομένως σε μεγάλο βαθμό απομακρυσμένη από τις δημοκρατικές αξίες: εύχεται η «εκπεφρασμένη κοινή γνώμη» να είναι αντιπροσωπευτική της «εμβριθούς γνώμης», εκφράζοντας τη λύπη του ωστόσο που η γνώμη της ανάπηρης και αδαούς γριούλας —το επιλεγμένο παράδειγμα δεν είναι τυχαίο— μετράει εξίσου με του έμπειρου ειδήμονα.

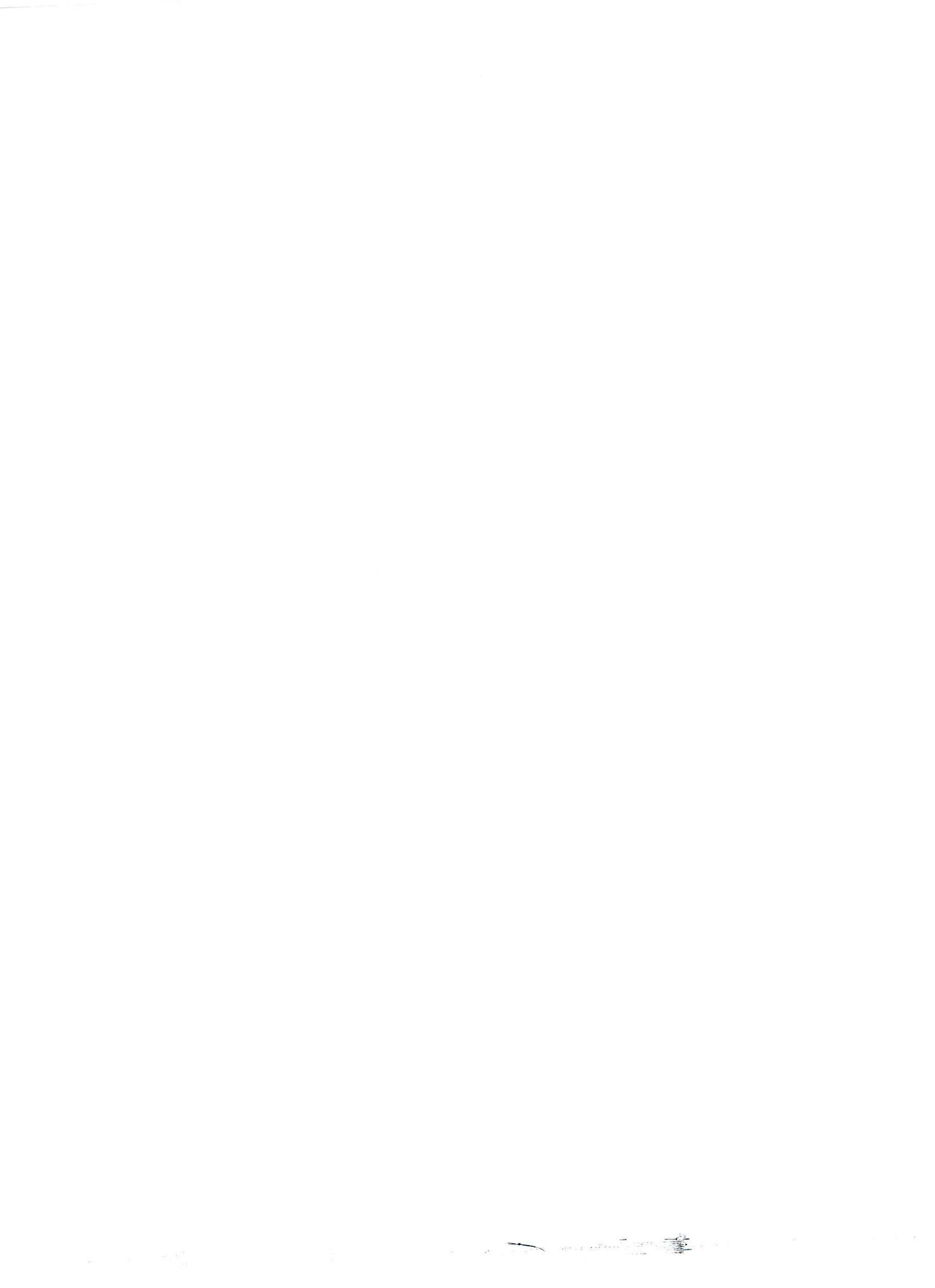
Η ρεαλιστική, στεγνή, απαισιόδοξη και ζοφερή αυτή θεώρηση της κοινής γνώμης είναι παράλληλη, την ίδια εποχή, με μια περισσότερο κανονιστική, εντελώς παραδοσιακή αλλά και πιο «μεταφυσική» και αισιόδοξη θεώρηση, που συναντάται περισσότερο στους νομικούς και στους φιλοσόφους του δικαίου (και κυρίως στους καθηγητές του δημοσίου δικαίου) και συνδέεται με την ιδεολογία του «δημόσιου τομέα» και του Κράτους. Όπως γράφει και ο δημοσιολόγος Georges Burdeau στο άρθρο που αφιερώνει σε αυτή την έννοια στην *Encyclopaedia Universalis* (1968, τόμ. 12), η, «αληθινή» τουλάχιστον, «κοινή γνώμη», δηλαδή εκείνη που μπορεί να γίνει αξιοπρεπώς αποδεκτή σε μια πολιτική θεωρία της δημοκρατίας και μπορεί να διδαχτεί στις σχολές του Δικαίου σε μελλοντικούς «κρατικούς λειτουργούς», δεν αποτελεί (και δεν πρέπει να αποτελεί) μια διεκδίκηση από την οποία προσδοκούμε άμεσο και προσωπικό όφελος, αλλά «ένα αίτημα του πνεύματος ή της καρδιάς». Υποδηλώνει (και πρέπει να υποδηλώνει) την ύπαρξη «προσωπικής κρίσης» και «αναστοχαστικής δύναμης» είναι καθολική (γενική) και θέτει ως προϋπόθεση μια κάποια απόσταση από τα υποκείμενα που υπάγονται σε αυτή. Η ευφυΐα πρέπει να λαμβάνει τις αποφάσεις και όχι η γνώμη μιας συγκεκριμένης ομάδας. Εν ολίγοις, είναι η «γνώμη ενός ελεύθερου πνεύματος, απαλλαγμένου από κοινωνικές εξαρτήσεις». Η «κοινή γνώμη» θεωρείται ότι διαμορφώνεται στο επίπεδο του συλλογικού, μεταξύ διαφορετικών ατόμων, τα οποία ωστόσο συμφωνούν στα πλαίσια μιας κοινής στάσης: πρόκειται για τη διανοητική και έλλογη οπτική γωνία ατόμων που δεν τα αφορά άμεσα το πρόβλημα που προκύπτει.

Η κοινή γνώμη: μια «γερά θεμελιωμένη ψευδαίσθηση»

Η συνοπτική ιστορική παρέκβαση που μόλις κάναμε επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τα καθαυτό πολιτικά διακυβεύματα, που κατ' ανάγκη κρύβονται πίσω από την πάλη για την επιβολή ενός νόμιμου ορισμού. Κυρίως μας επιτρέπει να δούμε πως σε αυτό το πεδίο δεν μπορεί να υπάρξει «επιστημονικός» ορισμός αλλά μόνο κοινωνικός. Αυτό που υπάρχει είναι απλώς ένα λίγο ή πολύ διαφοροποιημένο σύνολο από αντιμαχόμενους δρώντες, που επιδιώκουν να επιβάλουν το δικό τους εν πολλοίς ιδιοτελή ορισμό περί κοινής γνώμης. Η συγκεκριμένη έννοια, που κατέχει κεντρική και στρατηγική θέση (ως αρχή νομιμότητας) στη λειτουργία των δημοκρατικού τύπου πολιτικών πεδίων, ανήκει στο πεδίο της πολιτικής μεταφυσικής και όχι σε εκείνο της κοινωνικής επιστήμης. Τα ινστιτούτα πολιτικών επιστημών ανέκαθεν αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι του συστήματος των δρώντων που συμμετέχουν στον ορισμό, στην παραγωγή ή στη χειραγώγηση της οντότητας «κοινή γνώμη», παρ' ό,τι η συμμετοχή τους παρέμενε για καιρό λιγότερο ορατή από ό,τι σήμερα. Στην πραγματικότητα, οι μελέτες γνώμης που είχαν διενεργηθεί μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60 από ειδικούς των πολιτικών επιστημών κατά κάποιον τρόπο προέρχονταν από τον τότε κυρίαρχο κοινωνικά ορισμό της κοινής γνώμης: σε ένα μεγάλο μέρος τους αφορούσαν «ομάδες πίεσης» και συνίσταντο στη μελέτη των στρατηγικών των συγκεκριμένων ενεργών και οργανωμένων μειοψηφιών (λόμπι), που προσπαθούσαν να ασκήσουν πίεση στις πολιτικές αρχές (κοινοβούλιο και κυβέρνηση), επινοώντας, κυρίως μέσα από δημοσιογραφικές εκστρατείες, κινήματα «γνώμης» λίγο ή πολύ επίπλαστα. Σαφώς διακρίνονταν από κοινωνιολογικές μελέτες περί εκλογών, που είχαν τη δική τους ιδιαίτερη παράδοση και εκείνη την εποχή περιορίζονταν αυστηρά στη μελέτη των πολιτικών ψηφοφοριών.

Είναι προφανής η μείζων συμβολική πραξικοπηματική ενέργεια που επιτελέστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60 από το σύνολο των δρώντων που ενδιαφέρονταν να προωθήσουν τον ψευδο-επιστημονικό ορισμό της «κοινής γνώμης» όπως τον γνωρίζουμε σήμερα. Μέχρι τότε η έννοια αυτή παρέμενε ασαφής ως προς το νόημά της και αβέβαιη ως προς τα όριά της. Δεν υπήρχε μονοσήμαντος και καθολικά αποδεκτός ορισμός της κοινής γνώμης, αλλά ένα σύνολο ανταγωνιστικών μεταξύ τους ορισμών. Η κοινή γνώμη καθίσταται έννοια με αδιαμφισβήτητο πολιτικό περιεχόμενο από τη δεκαετία του '70 και μετά. Όταν ο Jean Stoetzel, θεμελιωτής του γαλλικού ινστιτούτου κοινής γνώμης (IFOP), δήλωνε με φαινομενική διανοητική μετριοπάθεια ότι η «κοινή γνώμη» είναι τελικά αυτό που μετρούν οι δημο-

σκοπήσεις της κοινής γνώμης³⁷, στην πραγματικότητα απλώς αναγνώριζε έμμεσα την απουσία επιστημονικού θεμελίου σε αυτή την έννοια, ενώ ταυτόχρονα πρόβαλλε την επιφυλακτικότητα του πανεπιστημιακού του κύρους απέναντι στην εμφάνιση μιας νέας συλλογικής πίστης, αυτής που καθιστά τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων τις μοναδικές αρχές που μπορούν να κρίνουν σε τι συνίσταται η «κοινή γνώμη».

Προφανώς, κάθε προγενέστερη έννοια της κοινής γνώμης τρόπον τινά σαρώθηκε από την τεχνολογία των δημοσκοπήσεων γνώμης, που επιβλήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '60 με τους διάφορους δορυφόρους της (κυρίως το πολιτικό μάρκετινγκ και τους συμβούλους επικοινωνίας), ενώ, αντίστοιχα, οι πολιτικοί ηγέτες μάθαιναν να χρησιμοποιούν τα νέα μέσα (ραδιόφωνο και τηλεόραση) που ήταν ικανά να επενεργούν στην κοινή γνώμη. Αφού παρέμεινε για χρόνια το μοναδικό ινστιτούτο δημοσκοπήσεων, το IFOP θα δει να εμφανίζονται και άλλοι ανταγωνιστές (η Sofres το 1962, το BVA το 1970, το IPSOS το 1975, το Louis Harris το 1977, το CSA το 1983), που οι ιθύνοντές τους μάλιστα συχνά προέρχονταν από το ίδιο το IFOP. Σήμερα, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του πεδίου πάλης έγκειται στο μείζονα ρόλο που ασκεί σε αυτό η έρευνα αγοράς, καθώς και στο ότι αυτή η έννοια αποτελεί το αντικείμενο ενός ορισμού με επιστημονικές αξιώσεις, που κωδικοποιεί και ενεργοποιεί μια διαδικασία επιστημονικής έρευνας. Η (ταυτόχρονα λόγια, ασαφής, ενορατική, ποιοτική και μάλλον μη επαληθεύσιμη) προηγούμενη πολιτική παράσταση, που ήταν κυρίαρχη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 και επέτρεπε μια κάποια ελευθερία κατά την εκτίμηση της «κοινής γνώμης», έχει στο εξής εκτοπιστεί σχεδόν εξολοκλήρου από αυτή που εκφράζουν τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων.

Η ψευδο-επιστημονική ακρίβεια με την οποία περιβάλλεται πλέον η έννοια της κοινής γνώμης δεν απαγορεύει, ωστόσο, τις πλέον παραδοσιακές ιδεολογικού τύπου χρήσεις. Η σημασιολογικού τύπου ανάλυση των δημοσιογραφικών λόγων δείχνει κατά κόρον πως οι πολιτικο-δημοσιογραφικές χρήσεις αυτής της έννοιας παραμένουν ασαφείς και αντιφατικές, καθώς αυτή συνεχίζει στην πραγματικότητα να διαδραματίζει στον πολιτικό δημόσιο λόγο το ρόλο ενός είδους «πολυσθενούς τελεστή»: ανάλογα με την περίπτωση, η «κοινή γνώμη» είναι ένας απλός παρατηρητής του πολιτικού παιχνιδιού, που, όπως ο χορός στην αρχαία τραγωδία, υπογραμμίζει με

³⁷ Ουσιαστικά αναφέρεται στον περιώνυμο ορισμό της «ευφυΐας», που έδωσε στις αρχές του αιώνα ο Binet, που υποστήριζε ότι ονόμαζε συμβατική «νοσημοσύνη» κάτι που μετρούν τα τεστ που είχε επινοήσει («IQ»).

γέλια και με κλάματα τη δράση των ηθοποιών· ή, επίσης, είναι ένας πολιτικός παράγοντας που πρέπει δικαιωματικά να εισακούεται, εφόσον πρέπει να καθίσταται σεβαστή η εξ ορισμού πάντοτε ορθή βούλησή του· ή ίσως πάλι να είναι ένας συλλογικός παράγοντας δεύτερης κατηγορίας, που μπορεί να εξαπατά (ή να εξαπατάται)· οι πολιτικοί λοιπόν, που υποτίθεται ωστόσο ότι εκπροσωπούν τη λαϊκή βούληση, δεν πρέπει να αρκестούν στο να την ακολουθούν, αλλά πρέπει να έχουν επίσης την τάση να την ανυψώσουν και να την κατευθύνουν όταν εξαπατάται κτλ.³⁸

Η επιτυχία της νέας αυτής κοινωνικής τεχνικής, που δεν αφορά μόνο τη Γαλλία, δεν είναι κάτι που οφείλεται στη δράση μιας επιμέρους κατηγορίας κοινωνικών δρώντων (πολιτολόγων ή δημοσκοπούντων ή δημοσιογράφων κτλ.). Στην πραγματικότητα, εξηγείται από την αυξανόμενη διαφοροποίηση και αυτονόμηση των πολιτικών πεδίων, καθώς και από τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτές. Η επιβολή της τεχνικής των δημοσκοπήσεων γνώμης είναι το αποτέλεσμα ενός πραγματικού συλλογικού έργου επιβολής, στο οποίο συμμετέχουν, με τα διαφορετικά αλλά συγχλίνοντα συμφέροντά τους, ένα σύνολο παραγόντων που ανήκουν στο πολιτικο-δημοσιογραφικό πεδίο και που κοινό τους συμφέρον είναι η παραγωγή της νέας αυτής πίστης: ειδικοί της κοινωνιολογίας των εκλογών, που θα μετατρέψουν, ανάλογα με την ιδεολογική τους τάση, τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων σε αέναες «μηχανές ψηφοφορίας», κι έτσι κάποιοι από αυτούς θα βγουν από την ανωνυμία και θα γίνουν «τηλεοπτικά πρόσωπα» ή καλά αμειβόμενοι επιστημονικοί υπεύθυνοι των ινστιτούτων δημοσκόπησης, ή ακόμη και σημαντικοί σύμβουλοι πολιτικού προσωπικού· ιθύνοντες των ίδιων των ινστιτούτων δημοσκοπήσεων, που αντιμετωπίζουν τη νέα αυτή πρακτική ως μια άλλη προς κατάκτηση οικονομική αγορά· δημοσιογράφοι που βρίσκουν σε αυτή τη νέα τεχνική προϊόντα τα οποία χαρακτηρίζει η λογική της δημοσιογραφικής παραγωγής, που μοιάζουν σαν να δημιουργούν βάσει αυτού του απλού και προφανώς αδιαμφισβήτητου μέτρου ρεύματα γνώμης και μπορούν μεταξύ των άλλων να ανακοινώσουν εκ των προτέρων, ως «λαβράκι», τα πιθανά αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων. Τέλος, το πολιτικό προσωπικό, που χρησιμοποιεί την εν λόγω τεχνική για να εισαγάγει ένα ελάχιστο εκλογίκευσης στο πάντοτε αβέβαιο έργο της έρευνας των ψηφοφόρων.

³⁸ E. Landowski, *La société réfléchie*, Paris, Seuil, 1989, σελ. 21-51.